

**Onderzoek naar het handelen van burgemeester
J. van der Lely van Woudrichem tijdens de
Tweede Wereldoorlog**

Streekarchief Langstraat Heusden Altena

Inhoud

1. Inleiding	1
<i>Opzet</i>	
<i>Werkwijze</i>	
2. Jacob van der Lely (1884-1943)	3
<i>Ambtelijke loopbaan</i>	
<i>'Geen drijver op politiek gebied'</i>	
<i>'Geen onderscheid des persoons'</i>	
<i>Straatnaam</i>	
<i>Overlijden</i>	
3. Gemeentebestuur in oorlogstijd	7
<i>Gemeentebestuur en ambtenarenapparaat</i>	
<i>Veranderingen in de oorlog</i>	
<i>NSB-burgemeester</i>	
<i>Winterhulp</i>	
<i>De Aanwijzingen van 1937</i>	
4. Joods leven in Woudrichem	14
<i>De familie Benjamins</i>	
<i>Het gezin van Abraham Benjamins</i>	
<i>Het gezin van Hartog Benjamins</i>	
<i>Maatschappelijk actief</i>	
<i>Rosina Hertzberger</i>	
5. De bezetting	18
<i>Isolatie</i>	
<i>Registratie</i>	
<i>Deportatie</i>	
<i>Onkostenvergoeding</i>	
6. Bezittingen en rechtsherstel	23
<i>Bedrijven</i>	
<i>Onroerend goed</i>	
<i>Bankrekeningen, contanten en effecten</i>	
<i>Rechtsherstel</i>	
7. Na de oorlog	26
<i>Zuivering van gemeentelijk personeel</i>	
<i>Burgemeester Van der Lely</i>	
<i>Herdenken</i>	
<i>De slachtoffers</i>	
<i>Geschiedschrijving</i>	
<i>Gedenktekens</i>	

8. Duiding	31
<i>Burgemeester van alle Woerkummers?</i>	
<i>Eindoordeel</i>	
<i>Tot slot</i>	
9. Aanbevelingen	38

1. Inleiding

In het voorjaar van 2020 publiceerden Bert van Straten en Raoul Nijst de resultaten van hun onderzoek naar het handelen van burgemeester Jacob van der Lely van Woudrichem tijdens de Tweede Wereldoorlog. Zij kwamen onder meer tot de conclusie dat het optreden van Van der Lely overijverig was en niet in overeenstemming met de geldende rechtsbeginselen, en dat deze houding er in belangrijke mate toe heeft bijgedragen dat zeven Joodse inwoners van Woudrichem in het vernietigingskamp Auschwitz om het leven zijn gekomen. Van Straten en Nijst brachten hun onderzoek onder de aandacht van het college van burgemeester en wethouders van de gemeente Altena, de rechtsopvolger van de voormalige gemeente Woudrichem. Zij verzochten het gemeentebestuur om in reactie op de conclusies en aanbevelingen uit hun onderzoeksrapport stelling te nemen in deze kwestie, excuses aan te bieden en na te denken over compensatie voor het optreden van Van der Lely.¹

In juli 2020 richtten burgemeester en wethouders van de gemeente Altena een verzoek aan het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (hierna: NIOD) in Amsterdam om het gedrag van burgemeester Van der Lely tijdens de Tweede Wereldoorlog te beoordelen. Het NIOD kon vanwege een gebrek aan capaciteit niet aan dit verzoek voldoen, maar was wel bereid om de gemeente Altena 'informatie met literatuurverwijzingen ter beschikking [te] stellen over de brede context waarin de houding en de keuzes van de gewraakte burgemeester geïnterpreteerd kunnen worden'.² Op 24 november 2020 legden Van Straten en Nijst enkele aanvullende onderzoeksresultaten voor aan de gemeente Altena.³

Om in deze kwestie zorgvuldig te acteren, heeft het college van de gemeente Altena vervolgens aan Streekarchief Langstraat Heusden Altena verzocht een onderzoek in te stellen naar het optreden van Van der Lely. Per brief van 17 december werd het Streekarchief gevraagd om een 'verdiepende deskundige blik' op de bevindingen van Van Straten en Nijst. Verzocht werd onder meer om de juistheid en volledigheid van de vastgestelde feiten na te gaan, en het handelen van Van der Lely in een bredere context nader te duiden. Begin januari 2021 heeft het Streekarchief laten weten aan dit verzoek te willen voldoen.

Opzet

Er is voor gekozen om dit onderzoeksrapport te beginnen met een weergave van de bredere context. Daarin wordt vrij uitvoerig stilgestaan bij de levensloop en de lotgevallen van de hoofdrolspelers in dit onderzoek, met de bedoeling hen een 'gezicht' te geven. Allereerst wordt in hoofdstuk 2 een korte biografische schets gegeven van Jacob van der Lely. Deze wordt in hoofdstuk 3 gevolgd door een beknopte beschrijving van de aard en organisatie van het Woudrichemse gemeentebestuur rond de oorlogsjaren. Ook wordt daar stilgestaan bij het fenomeen van de Winterhulp, die in belangrijke mate met het gemeentelijke apparaat verbonden was. In hoofdstuk 4 wordt ingegaan op het Joodse leven in Woudrichem, zowel voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog als gedurende de oorlog zelf. Dit hoofdstuk vormt ook een kennismaking met de gezinnen van Abraham en Hartog Benjamins en met Rosina Hertzberger, die vanaf 1941 bij eerstgenoemde in dienst was als huishoudster.

---

¹ Het onderzoek van Van Straten en Nijst is getiteld 'J. van der Lely, burgemeester van alle Woerkummers??' en is online gepubliceerd: <https://altena1940-1945.jimdosite.com/publicatie/>. Het werd per brief van 25 mei 2020 aangeboden aan het college van burgemeester en wethouders. In een tweede brief, van 17 juni 2020, vroegen Van Straten en Nijst nogmaals om een reactie op hun onderzoek.

² *Brabants Dagblad*, 16 september 2020.

³ *Brabants Dagblad*, 25 november 2020. Anders dan de auteurs in hun brief aankondigden, zijn de aanvullende bevindingen niet opgenomen in de in noot 1 genoemde online publicatie.

Hoofdstuk 5 beschrijft de anti-Joodse maatregelen die tijdens de bezetting van kracht werden, en die in 1942 en 1943 leidden tot de deportatie van, en de moord op de twee gezinnen Benjamins en Rosina Hertzberger. In hoofdstuk 6 wordt ingegaan op de manier waarop de Duitse bezetter is omgesprongen met de bezittingen van Joodse ondernemingen en particulieren, en in welke mate in dat verband na de oorlog rechtsherstel heeft plaatsgevonden.

In hoofdstuk 7 wordt nagegaan hoe de Woudrichemse samenleving zich sinds de Tweede Wereldoorlog rekenschap heeft gegeven van de gebeurtenissen die in dit onderzoek beschreven zijn. Daarbij centraal staat de vraag naar de aandacht die er sinds de bevrijding is geweest voor de belangrijkste actoren in dit onderzoek, een vraag die achtereenvolgens wordt beantwoord voor het gemeentebestuur en voor de slachtoffers.

Een evaluatie van het optreden van burgemeester Van der Lely tijdens de oorlogsjaren wordt geboden in hoofdstuk 8. Vanzelfsprekend wordt daarbij concreet ingegaan op de belangrijkste bevindingen uit het rapport van Van Straten en Nijst. Tot besluit worden in hoofdstuk 9 aan de gemeente Altena enkele aanbevelingen gedaan over de verdere omgang met dit onderwerp.

Werkwijze

Voor dit onderzoek is primair gebruik gemaakt van de archieven van het gemeentebestuur van Woudrichem die berusten bij Streekarchief Langstraat Heusden Altena. Belangrijke aanvullende informatie is ook gevonden in diverse archieven in het Brabants Historisch Informatie Centrum te 's-Hertogenbosch, het Nationaal Archief in 's-Gravenhage en het NIOD. Uiteraard werd ook gebruikt gemaakt van relevante wetenschappelijke literatuur, andere publicaties, en van bronnen die via het internet beschikbaar zijn, zoals historische kranten. Bij de totstandkoming van dit rapport ontvingen we waardevolle hulp en adviezen van Hubert Berkhout en Meta Huijsmans (NIOD), Bas van Andel (Babyloniënbroek) en Gerrit Verhoeven (Delft).

Heusden, augustus 2021

dr. H. van Engen, streekarchivaris

drs. M. Heijmans-van Bruggen, adjunct-streekarchivaris

2. Jacob van der Lely (1884-1943)

Jacob van der Lely werd op 4 december 1884 geboren in het Zuid-Hollandse Maasland. In de geboorteakte wordt zijn vader, die ook Jacob heette, 'bouwman' genoemd, wat betekent dat hij een boerenbedrijf had.⁴ De boerderij, die Jacob senior in 1864 met de erfenis van zijn ouders had kunnen kopen, was gevestigd in het polderlandschap van de Zuidbuurt, een buurtschap dat tegenwoordig deels op het grondgebied ligt van de gemeente Vlaardingen. In deze polder bevonden zich relatief grote, vaak welvarende veeteeltbedrijven. Naast zijn dagelijks werk was Jacob senior actief als bestuurslid van de plaatselijke school en zette hij zich in voor de Nederlands Hervormde kerk.⁵ In 1865 trad hij in het huwelijk met Jaapje Noordam, met wie hij twaalf kinderen kreeg. De jongste telg van het gezin was Jacob, de latere burgemeester van Woudrichem.⁶

Ambtelijke loopbaan

Jacob junior was de enige zoon in het gezin, maar een rol in het familiebedrijf was voor hem niet weggelegd. Reeds als tweejarige verloor hij zijn vader, waarna het gezin de boerderij verliet. Jacob zal goed hebben kunnen leren, want na de lagere school volgde hij vier jaar 'gymnasiaal onderwijs'.⁷ Vervolgens koos hij voor een loopbaan als ambtenaar. In 1902 begon hij als volontair, ofwel onbetaalde stagiair in het gemeentehuis van Maasland. Zijn eerste betaalde baan kreeg hij twee jaar later, in 1904, toen hij in hetzelfde gemeentehuis werd aangesteld als ambtenaar ter secretarie. In 1911 verliet hij zijn geboortedorp, om zijn ambtelijke loopbaan voort te zetten als hoofdcommies bij de gemeente Enkhuizen.

Jacobs verblijf in Enkhuizen was van tijdelijke aard, want in 1915 verhuisde hij naar Noord-Brabant om in de kleine gemeente 's Grevelduin-Capelle aan de slag te gaan als secretaris, gemeenteontvanger en ambtenaar van de Burgerlijke Stand. In het Capelse gemeentehuis was hij – onder meer – ook ambtenaar voor het armbestuur en administrateur van het gemeentelijk elektriciteitsbedrijf. Bovendien had Van der Lely in zijn nieuwe werkkruis nog andere bezoldigde nevenfuncties, zoals die van secretaris-penningmeester van de waterschappen Ten Westen van de Capelse Vaart en De Oostense en Westense Buitendellen.⁸

Een jaar eerder was Jacob in het huwelijk getreden met Adriana Vreugdenhil, ook afkomstig uit Maasland. In Enkhuizen hadden zij in 1915 al een dochter gekregen, Jacoba. In Brabant volgde in 1920 een tweede dochter, Johanna Gerardina.⁹ Toen 's Grevelduin-Capelle in 1923 opging in de fusiegemeente Sprang-Capelle, was Van der Lely de meest aangewezen kandidaat voor de functie van

---

⁴ Stadsarchief Delft, archief gemeentebestuur van Maasland 1612-1920, inv. nr. 1210, akte 80.

⁵ D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986), p. 24-28. Zie over (het bezit van) het gezin Van der Lely: A.J. Noordam, *Comende van den Dorpe van Maeslant. De geschiedenis van de familie Van der Lely* (Rijswijk 1997), p. 166-170.

⁶ *Ibidem*, p. 199-200, 247-248.

⁷ *Ibidem*, p. 199; Brabants Historisch Informatie Centrum (hierna: BHIC), archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (brief d.d. 12 januari 1925). Noordam, *Comende van den Dorpe van Maeslant*, p. 199 schrijft Jacobs keuze voor een ambtelijke loopbaan toe aan zijn zwakke gezondheid als diabetespatiënt. Naar eigen zeggen echter speelde deze ziekte hem pas vanaf 1918 parten (BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (brief d.d. 12 januari 1925)).

⁸ Streekarchief Langstraat Heusden Altena (hierna: SALHA), archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 810.

⁹ SALHA, bevolkingsregister Woudrichem, geraadpleegd via www.salha.nl. Vgl. Noordam, *Comende van den Dorpe van Maeslant*, p. 252.

secretaris van de nieuwe gemeente. Een langdurig ziekteverlof stond dat echter in de weg. Volgens Van der Lely zelf leed hij sinds 1918 aan diabetes, veroorzaakt door een te hoge werkdruk. In Capelle had hij immers te maken met een veelheid aan taken: naast zijn reguliere werkzaamheden was hij er in de Eerste Wereldoorlog ook directeur van het gemeentelijke levensmiddelenbedrijf geweest, een taak die hem vanwege de voedseldistributie zwaar was gevallen. In 1923 manifesteerde de ziekte zich zo sterk dat Van der Lely rust moest nemen. Daardoor raakte hij na de gemeentelijke fusie aangewezen op een wachtgeldregeling. Bij zijn afscheid werd 'een woord van warmen dank' tot hem gericht.¹⁰

'Geen drijver op politiek gebied'

Dankzij een insulinekuur herstelde Van der Lely van zijn ziekte, en kon hij zich gaan oriënteren op een nieuwe werkring. Toen eind 1924 de vacature voor het burgemeesterschap van Woudrichem werd opengesteld, sprak Commissaris van de Koningin A.E.L. van Voorst tot Voorst zijn voorkeur uit voor een kandidaat 'die de politieke beginselen der rechterzijde is toegedaan'. Zo kon recht worden gedaan aan de uitslag van de Tweede Kamerverkiezingen van 1922, waarbij 'in Woudrichem 449 stemmen rechts tegen 356 stemmen links [waren] uitgebracht'. Bovendien voelde Van Voorst tot Voorst het meest voor een burgemeester die Nederlands Hervormd was, net zoals het merendeel van de inwoners van Woudrichem.¹¹

Hoewel Jacob van der Lely niet tot een specifieke politieke richting behoorde en evenmin politiek actief was, was hij in de ogen van Commissaris Van Voorst tot Voorst de meest geschikte kandidaat. Maar voordat hij tot dat inzicht kwam, had hij over Van der Lely wel enkele inlichtingen ingewonnen. Het benoemingsdossier dat in het archief van de Commissaris bewaard bleef, werpt via deze referenties enig licht op de persoon en het karakter van Jacob van der Lely. Zo berichtte de officier van justitie in 's-Hertogenbosch dat hij uit zeer betrouwbare bron had vernomen dat Van der Lely 'financieel onafhankelijk genoeg geacht [wordt] om als burgemeester aan het hoofd der gemeente Woudrichem te staan, terwijl hij zelfstandig genoeg geacht wordt om aan het hoofd te staan van den raad'. Aan deze beschrijving voegde de officier nog het volgende toe: 'Hij is geen drijver op politiek gebied'.¹²

Een andere informant sprak zich tegenover Van Voorst tot Voorst eveneens positief uit over Van der Lely. Burgemeester E.C.J. Moonen van Waalwijk schreef, in zijn hoedanigheid van plaatsvervangend kantonrechter: 'Zijn ijver wordt zeer voldoende geacht; hij heeft een goedig en rustig karakter, is prettig in den omgang en huiselijk van aard. Zijn tact gaf geen aanleiding tot bijzondere opmerkingen en werd zeer voldoende geacht'. Ook voor Moonen was het evident dat een burgemeester in financieel opzicht niet van zijn ambt afhankelijk mocht zijn: 'Sollicitant en zijne echtgenooten zijn van nette familie, niet geheel onbemiddeld (zijn vermogen wordt op 15 à 16 duizend gulden geschat, terwijl hij van de zijde van zijne echtgenooten nog wel wat te wachten heeft), in hun omgang zijn beiden beschaafd en ook de onderlinge verhouding alsmede hun gedrag laten niets te wensen over. De heer Van der Lelij is Nederduitsch Hervormd, gaat wekelijks ter kerk en beweegt zich niet op politiek terrein'.¹³

Het komt op het eerste gezicht merkwaardig over dat zo nadrukkelijk werd stilgestaan bij Van der Lely's financiële situatie, maar bedacht moet worden dat het van belang was dat een burgemeester over eigen middelen kon beschikken. De bezoldiging was destijds gering; de eerste burger van Woudrichem

---

¹⁰ BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (brief d.d. 12 januari 1925); *Echo van het Zuiden*, 21 april 1923.

¹¹ BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (brief (minuut) d.d. 16 januari 1925).

¹² Ibidem (brief d.d. 12 januari 1925).

¹³ Ibidem (brief d.d. 14 januari 1925).

kon rekenen op een jaarsalaris van tweeduizend à 2500 gulden. Dientengevolge was het burgemeesterschap in de eerste helft van de twintigste eeuw een tamelijk elitaire aangelegenheid.¹⁴ Boerenzoon Jacob van der Lely was in dat opzicht geen vreemde eend in de bijt. Vermeldenswaard is in dit verband dat Jacobs grootvader Arend Noordam halverwege de negentiende eeuw enige tijd burgemeester was van Maasland.

'Geen onderscheid des persoons'

Op 23 januari 1925 werd Van der Lely benoemd tot burgemeester van Woudrichem. Hij werd er de opvolger van de fameuze Peer Verhagen, die sinds 1903 burgemeester was geweest. Verhagen was sociaal bewogen, en mede daarom zeer geliefd bij de plaatselijke vissersbevolking.¹⁵

Van der Lely's beëdiging vond plaats op 11 februari 1925. Een verslag in de regionale krant maakt duidelijk dat hem enkele dagen later, bij zijn installatie op maandag 16 februari, een groots welkom wachtte in de gemeente, voorbereid door een uit de inwoners gevormde commissie van ontvangst. Het verslag in de krant vermeldt dat een van de leden van deze commissie H. Benjamins was. Zeer waarschijnlijk gaat het om Hartog Benjamins, die in het vervolg van dit onderzoeksrapport nog uitvoerig ter sprake komt. De schooljeugd was in groten getale aanwezig om de nieuwe burgervader te verwelkomen; 'de jongejufr. Benjamins', mogelijk een van de dochters van Hartog, overhandigde bloemen aan mevrouw Van der Lely. In de middag was er een raadsvergadering. In een toespraak wees loco-burgemeester Wendel de Joode op de uitdagingen waarvoor het gemeentebestuur van Woudrichem zich gesteld zag. Niettegenstaande de oudheidkundige uitstraling van het stadje was er veel 'dat het schoonheidsgevoel niet kan streelen en waarvoor veel gevraagd wordt'. Op het gebied van de visserij, die gold als de belangrijkste bron van inkomsten, vroegen veel problemen om een oplossing. In zijn reactie verzekerde Van der Lely de inwoners van Woudrichem dat hij zijn nieuwe gemeente beschouwde als een groot gezin, 'en dat ik als hoofd van dat gezin geen onderscheid des persoons zal maken en ieders belang zal voorstaan op onpartijdige wijze'.¹⁶

Naast het burgemeesterschap zou Jacob van der Lely ook in Woudrichem diverse nevenfuncties bekleden. Zo werd hij in 1928 benoemd tot kassier van de plaatselijke boerenleenbank, en werd hij in 1932 president-kerkvoogd van de Nederlands Hervormde kerk te Woudrichem.¹⁷ Intussen was Van der Lely in januari 1931 herbenoemd als burgemeester, en dat gebeurde opnieuw in januari 1937.¹⁸

Straatnaam

De indruk dat de Woudrichemse bevolking tevreden was over haar burgemeester, lijkt te worden bevestigd door het gegeven dat er in 1941 een straat naar hem werd vernoemd, opmerkelijk genoeg al tijdens zijn leven. Op 18 augustus 1941, in de laatste gemeenteraadsvergadering die tijdens de Tweede Wereldoorlog plaatsvond, werd een nieuwe naam vastgesteld voor de Zandsteeg. Daarover was al meerdere malen gesproken, en burgemeester en wethouders waren voornemens de Zandsteeg

---

¹⁴ P. Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd. Besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam 2006), p. 40.

¹⁵ C. de Gast en K. Zwakhals (red.), *Woudrichem. Stad en Land. Langs Alm, Maas en Merwede* (Wijk en Aalburg 2006), p. 160.

¹⁶ *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard*, 18 februari 1925.

¹⁷ *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard*, 4 mei 1928; 15 juni 1932.

¹⁸ *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard*, 2 januari 1931; *Echo van het Zuiden*, 19 december 1936; BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (besluiten d.d. 23 december 1930 en 15 december 1936).

voortaan Nieuwstraat te noemen. Op voorstel van het raadslid Van Straten echter werd 'na eenige bespreking' gekozen voor de naam Burgemeester Van der Lelystraat.¹⁹

Achtergrond van deze straatnaamwijziging zal de omstandigheid zijn geweest dat de Zandsteeg in 1937 was voorzien van bestrating, waardoor de bestaande straatnaam niet langer toepasselijk werd gevonden.²⁰ Er was dus een goede reden om de Zandsteeg een nieuwe naam te geven. Onduidelijk blijft waarom het voorstel van het college van burgemeester en wethouders niet door de raad werd overgenomen.

Overlijden

Een derde herbenoeming van Van der Lely als burgemeester had plaats in januari 1943,²¹ maar zijn burgemeesterschap zou hierna niet lang meer duren. Jacob van der Lely overleed op 18 december 1943, 'na een kortstondige ongesteldheid', op 59-jarige leeftijd in het ziekenhuis te Gorinchem.²²

Na zijn overlijden werd een 'Comité voor het oprichten van een grafmonument van wijlen den heer Jac. van der Lely' gevormd. Het is niet duidelijk van wie het initiatief hiertoe uitging, wel dat het comité werd voorgezeten door gemeentesecretaris Van Rijswijk. De eerste activiteiten van het comité dateren van begin 1944, de laatste van eind 1945. Door middel van een collecte werd een bedrag van f 1037,25 verzameld, waarmee begin 1946 een zerk voor burgemeester Van der Lely kon worden gerealiseerd.²³ De grafplaat werd voorzien van het gemeentewapen van Woudrichem. Van der Lely's weduwe Adriana overleed in 1965 te Rotterdam,²⁴ en werd bij haar man in Woudrichem begraven. Het monumentale graf van het echtpaar Van der Lely bevindt zich op de begraafplaats aan de Burgemeester Van der Lelystraat in Woudrichem.

---

¹⁹ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 726; *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard*, 23 augustus 1941. Het betreft de in 1880 geboren Ymert van Straten L.Gzn, die sinds 1939 raadslid was namens de ARP (zie SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 720). Dit is niet dezelfde persoon als de latere NSB-burgemeester Ymert van Straten (geboren in 1902).

²⁰ Het besluit om de Zandsteeg te bestraten werd genomen in de raadsvergadering van 19 februari 1937 (SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 726).

²¹ BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (besluit d.d. 9 januari 1943).

²² *Dagblad van Rotterdam*, 20 december 1943; SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 810; BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (brief d.d. 18 december 1943).

²³ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 810.

²⁴ Stadsarchief Rotterdam, Burgerlijke Stand Rotterdam overlijdensakten, inv. nr. 1965B3, akte 1630.

3. Gemeentebestuur in oorlogstijd

Vanouds is Woudrichem de hoofdplaats van het Land van Altena. De omvang van de gemeente Woudrichem zoals die aan het begin van de negentiende eeuw ontstond, is echter aanzienlijk kleiner dan het aloude Land van Altena. Naast het vestingstadje Woudrichem telde de gemeente nog een andere woonkern, het gehucht Oudendijk. Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog telde de gemeente Woudrichem een kleine tweeduizend inwoners.²⁵ De meeste van hen woonden binnen de wallen van de vesting, waar de visserij de belangrijkste bron van inkomsten was. Deze beroepsgroep had het in de twintigste eeuw moeilijk, omdat het aantal vissers groeide terwijl de visstand verslechterde. In economisch opzicht werd de handel in vis daarom belangrijker dan de visvangst zelf. Woudrichem kende nauwelijks industrialisatie.²⁶ De gemeente had uiteraard in hoge mate ook een agrarisch karakter: in het uitgestrekte gebied buiten de vestingwallen domineerden landbouw en veeteelt.

Gemeentebestuur en ambtenarenapparaat

In iedere Nederlandse gemeente werd het gemeentebestuur gevormd door de gemeenteraad, het college van burgemeester en wethouders, en de burgemeester. De gemeenteraad werd voorgezeten door de burgemeester, maar die had daarin slechts een adviserende stem. Anders dan de burgemeester hadden de wethouders wel een mandaat van de kiezer; zij maakten deel uit van de gemeenteraad.²⁷ Het aantal wethouders en raadsleden werd bepaald door het inwoneraantal. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog telde de Woudrichemse gemeenteraad zeven leden, van wie er twee wethouder waren: de heren W. Viveen en J. (Johannes) Kuijpers. Sinds de gemeenteraadsverkiezingen van 1939 vertegenwoordigden drie raadsleden de SDAP (Sociaal Democratische Arbeiders Partij), twee de CHU (Christelijk Historische Unie), één de ARP (Anti Revolutionaire Partij) en één de VDB (Vrijzinnig Democratische Bond).²⁸

De burgemeester was in de eerste plaats het gezicht van de gemeente, zowel naar binnen als naar buiten. Maar tegelijkertijd stonden burgemeesters ten dienste van het Rijk, door toe te zien op de uitvoering van nationale en provinciale wet- en regelgeving op lokaal niveau. De burgemeester kende dus een tweeslachtige rechtspositie, omdat hij tegelijkertijd optrad namens de gemeente én namens de Rijksoverheid.²⁹

Voor het bestuur van een gemeente was ook de provinciale overheid van belang. De provincie speelde een belangrijke rol als toezichhouder; zo nodig kon Gedeputeerde Staten de besluiten van een gemeente vernietigen. In de eerste helft van de twintigste eeuw was daarbij de persoonlijke invloed van de Commissaris van de Koningin groot. De Commissarissen waren destijds nog majesteitelijk ingestelde figuren, die vrijwel zonder uitzondering werden gerekruteerd uit adel en patriciaat. Zij zagen zichzelf in de eerste plaats als vertegenwoordiger van het staatshoofd in de provincie.³⁰ Gedurende de gehele Tweede Wereldoorlog was A.B.G.M. van Rijckevorsel de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant. Hij was ervan overtuigd dat hij de provincie in de oorlogsjaren het beste kon dienen door in functie te blijven. Dat zorgde er weliswaar voor dat er in Brabant geen nationaalsocialist werd

---

²⁵ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 399.

²⁶ De Gast en Zwakhals, *Woudrichem*, p. 155-160.

²⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 38.

²⁸ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 720.

²⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 38-41.

³⁰ Ibidem, p. 35.

benoemd, maar het resulteerde ook in een al te welwillende houding van de Commissaris tegenover de Duitse bezetter, wat na de bevrijding in 1945 aanleiding was voor Van Rijckevorsel's ontslag.³¹

De omvang van het ambtelijk apparaat van de gemeente Woudrichem was overzichtelijk. In de oorlogsjaren was Chr. (Christoffel) van Rijswijk gemeentesecretaris, ontvanger was S.H. (Samuel Hendrik) Bax. Dan waren er nog twee ambtenaren ter secretarie en een gemeentebode, en ook stonden een straatreiniger, een wegwerker en een visafslager op de gemeentelijke loonlijst.³² Een dergelijke bezetting was geen vanzelfsprekendheid: eind 1941 zag burgemeester Van der Lely zich genooddaakt om de aanwezigheid van twee ambtenaren ter secretarie – het ging om W. (Willem) Baks en de uit Wijk afkomstige A. (Abraham) Sluymers – te verantwoorden tegenover het provinciebestuur. Vanwege het 'eenigszins stedelijk karakter van een deel dezer gemeente en de aanwezigheid van een visschersbevolking zijn de werkzaamheden ter secretarie alhier aanmerkelijk van groteren omvang dan in een zuiver plattelandsgemeente met hetzelfde of een enigszins groter aantal inwoners, alwaar ook vooral de toeloop van publiek naar de secretarie geringer is dan hier ter plaatse', aldus de burgemeester.³³

Veranderingen in de oorlog

Meteen na de capitulatie van Nederland in mei 1940 werd het Duitse bezettingsregime geïnstalleerd, onder aanvoering van rijkscommissaris Seyss-Inquart. Dit regime vaardigde talloze verordeningen uit, waarvan tientallen een anti-Joodse strekking hadden. De verordeningen zetten het tot dan toe geldende Nederlandse (ambtenaren)recht opzij; ze moesten door de ambtenaren op straffe van ontslag worden uitgevoerd.³⁴

In de herfst van 1940 werden alle Nederlandse ambtenaren verplicht de zogenaamde Ariërverklaring in te vullen, waarmee zij verklaarden dat zijzelf noch een van hun ouders of grootouders ooit hadden behoord tot de joodse geloofsgemeenschap. Op 3 oktober 1940 kwam dit verzoek van het Departement van Binnenlandse Zaken ook binnen bij de gemeente Woudrichem. In heel Nederland werd aan dit verzoek door vrijwel alle ambtenaren voldaan, en ook zo goed als alle burgemeesters vulden de verklaring in. Woudrichem was hierin geen uitzondering. Het tekenen van deze niet-Joodverklaring was een ambtelijke handeling waarmee iedere individuele ambtenaar zich schaarde achter het onderscheid tussen Joden en niet-Joden. Door deze instemming konden ambtenaren de verdere stappen in het proces van rassenscheiding niet meer of maar heel moeilijk weigeren.³⁵

Een belangrijke wijziging in de manier waarop onder meer het gemeentebestuur was ingericht, werd op 1 september 1941 landelijk van kracht middels Verordening 152/1941. Hiermee werd het zogenaamde *Führerprinzip* (het 'Leidersbeginsel') van toepassing. Het betekende dat de volksvertegenwoordigingen op alle niveaus werden opgeheven en het centrale gezag werd versterkt. In het geval van gemeenten werd de gemeenteraad afgeschaft, waardoor wethouders als het ware werden gereduceerd tot medewerkers van de burgemeester, die nu de volle verantwoordelijkheid kreeg voor het lokale bestuur.³⁶ In Woudrichem vond de laatste gemeenteraadsvergadering plaats op

---

³¹ A.F.J. van Kempen, 'Een consoliderend gewest: conservatisme en confrontatie in bestuur en politiek', in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel II. Emancipatie en industrialisering 1890-1945* (Amsterdam/Meppel 1996), p. 51-52, 59-62.

³² SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 883.

³³ Ibidem.

³⁴ R. Bakker, *Boekhouders van de Holocaust. Nederlandse ambtenaren en de collaboratie* (Hilversum 2020), p. 57.

³⁵ Ibidem, p. 143-150, 166-172; SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 735.

³⁶ Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 57.

18 augustus 1941.³⁷ De vergadernotulen van het college van burgemeester en wethouders eindigen op 29 december 1941, waarna ze nog op 5 januari 1942 werden goedgekeurd en vastgesteld.³⁸

Door Verordening 152/1941 kwam de burgemeester onder toezicht te staan van de commissaris van de provincie, zoals de Commissaris van de Koningin sinds 30 juli 1940 werd aangeduid. Commissaris Van Rijckevorsel werd op zijn beurt weer gecontroleerd door een zogenaamde *Beauftragte*. De taak van deze *Beauftragte* was toezicht te houden op alles wat er in de provincie gebeurde, vooral wat betreft het openbaar bestuur, de publieke opinie en het economisch leven. De besturen van de provincie – en de gemeentebesturen via de provincie – moesten hun belangrijkste beslissingen altijd meedelen aan de *Beauftragte*.

De hoogste baas van iedere burgemeester was sinds het vertrek van de Nederlandse regering naar Londen in 1940 secretaris-generaal K. Frederiks van het ministerie van Binnenlandse Zaken. Deze bepleitte voortdurend het voeren van een politiek die gekenmerkt werd door een zekere meegaandheid tegenover het bezettingsbestuur om daarmee zoveel mogelijk het bestaande bestuursapparaat te handhaven en te voorkomen dat bestuursorganen door de NSB zouden worden overgenomen. Hopend op een spoedige militaire ommekeer was zijn devies: zitten blijven, en trachten er het beste van te maken. Dit bracht Frederiks – en in navolging van hem ook de provinciale commissarissen en de burgemeesters – tot vergaande concessies, onder meer ten aanzien van de Jodenvervolging. Toen de Jodenvervolging in de loop van de bezetting steeds heviger werd, hielden veel bestuurders en ambtenaren zich afzijdig. In toenemende mate maakten zij een onderscheid tussen de Jodenvervolging en hun eigen ambtelijke functioneren. Zij zagen de vervolging als een perfide uitwas en meenden dat er uiteindelijk niets te ondernemen viel tegen de 'onstuitbare vervolgingswoede' van de Duitsers.³⁹

Ook de derde herbenoeming van Van der Lely in januari 1943 illustreert hoezeer het Nederlandse openbaar bestuur langzaam maar zeker onder toezicht was komen te staan van de bezetter. Voorafgaand aan zijn herbenoeming diende de Woudrichemse burgemeester in 's-Hertogenbosch te verklaren 'dat ik, zolang ik mijn ambt waarneem, de verordeningen en andere bepalingen van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied en van de hem ondergeschikte Deutsche organen naar eer en geweten zal nakomen en mij zal onthouden van elke handeling, gericht tegen het Deutsche Rijk of de Deutsche Weermacht'.⁴⁰

NSB-burgemeester

Met ingang van 8 december 1943, ruim een week voordat burgemeester Van der Lely stierf, trad wethouder J. Kuijpers op als waarnemend burgemeester van Woudrichem. Kuijpers, die werkzaam was als postkantoorhouder, kan worden beschouwd als de plaatselijk leider van het verzet in Woudrichem.⁴¹ Hij bleef als waarnemer aan totdat op 26 juli 1944 een nieuwe burgemeester werd

---

³⁷ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 726.

³⁸ Ibidem, inv. nr. 735.

³⁹ Deze informatie is gebaseerd op een notitie die de gemeente Altena in het najaar van 2020 ontving van het NIOD over het onderwerp 'burgemeesters in oorlogstijd' (hierna aan te halen als: Notitie NIOD). De notitie belicht de wettelijke en bestuurlijke situatie waarin burgemeesters tijdens de bezetting opereerden en de medewerking die van hogerhand van burgemeesters werd verlangd in het kader van de Jodenvervolging.

⁴⁰ BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (verklaring d.d. 20 januari 1943).

⁴¹ SALHA, Bevolkingsregisters Woudrichem, inv. nr. 17; BHIC, archief Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 1090 (proces-verbaal, 25 juni 1945). Kuijpers was districtshoofd van de verzetsgroep André en werd na de oorlog onderscheiden met het Kruis van Verdienste (SALHA, beeldbank,

benoemd. Door het departement van Binnenlandse Zaken werd een NSB-burgemeester voorgesteld: Ymert van Straten. Van Straten was geboren in Woudrichem maar woonachtig in Oss, waar hij sinds enkele maanden in dienst was bij de gemeente. Voordien was hij onder meer werkzaam geweest bij de Duitse vliegtuigfabrikant Junker en de Nederlandse Volks Dienst, een nationaalsocialistische organisatie voor maatschappelijk werk.⁴²

Provinciecommissaris Van Rijckevorsel zag echter niets in de benoeming van Van Straten. Na een kennismaking met de burgemeesterskandidaat schreef hij aan de Duitse autoriteiten: 'Deze sollicitant heeft een weinigzeggende indruk achtergelaten. Zijn opleiding en zijn loopbaan waren meer op den handel bepaald dan dat zij naar het bestuursterrein wezen, in den handel heeft hij geen geluk gehad. De verantwoordelijkheid voor de benoeming van dezen kandidaat tot burgemeester van Woudrichem zou ik niet mede kunnen dragen, bovendien acht ik het een bezwaar dat in het zeer kleine plaatsje Woudrichem iemand tot burgemeester benoemd zou worden die er een talrijke familie heeft wonen'. Van Rijckevorsel stelde een andere kandidaat voor, namelijk de Woudrichemse gemeentesecretaris Chr. van Rijswijk. Omdat Van Rijswijk al sinds 1916 aan de secretarie verbonden was, was hij van alles goed op de hoogte, en bovendien was de overleden burgemeester Van der Lely steeds lovend over hem geweest. Van Rijckevorsel wees ook op het financiële voordeel voor de gemeente dat zou ontstaan indien Van Rijswijk het ambt van burgemeester met dat van gemeentesecretaris zou combineren. De provinciecommissaris kreeg niet zijn zin; secretaris-generaal K.J. Frederiks van Binnenlandse Zaken liet weten dat de oppervlakkige kennismaking van Van Rijckevorsel met Van Straten niet doorslaggevend kon zijn, en dat Van Rijswijk beter elders naar een baan als burgemeester kon solliciteren.⁴³

Hoewel Woudrichem slechts een handjevol NSB'ers telde – een ledenlijst uit 1944 vermeldt drie personen – en de stemming onder de bevolking overwegend anti-NSB was, kreeg de gemeente medio 1944 dus toch een NSB-burgemeester.⁴⁴ Al enkele dagen vóór 'Dolle Dinsdag', begin september 1944, verliet Van Straten zijn gemeente met onbekende bestemming.⁴⁵ Opnieuw nam wethouder J. Kuijpers de functie van waarnemend burgemeester op zich. Toen in 1946 een nieuwe burgemeester werd aangesteld, stonden Kuijpers en gemeentesecretaris Van Rijswijk op de voordracht. Waarnemend Commissaris van de Koningin J.Th.M. Smits van Oijen erkende dat Kuijpers als leider van het verzet had laten zien dat hij 'stoutmoedig en vernuftig' was, maar de vrees bestond dat hij teveel zijn persoonlijke voorkeur een rol zou laten spelen. De Commissaris sprak zijn voorkeur uit voor gemeentesecretaris Van Rijswijk, waarbij ook meespeelde dat die in staat was om tegelijk burgemeester en secretaris te zijn, wat Woudrichem financieel voordeel opleverde. In mei 1946 werd Chr. van Rijswijk benoemd tot burgemeester van Woudrichem.⁴⁶

WAA13752;

<https://www.defensie.nl/onderwerpen/onderscheidingen/dapperheidsonderscheidingen/databank-dapperheidsonderscheidingen/1951/09/11/kuypers-j>).

⁴² *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard*, 18 augustus 1944; BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (brief d.d. 30 april 1944).

⁴³ BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (brieven d.d. 13 juni en 25 juli 1944).

⁴⁴ C. de Gast, 'N.J.M. van Dulst, NSB-burgemeester in oorlogstijd', *Historische Reeks Land van Heusden en Altena* 10 (1999), p. 10-165, aldaar p. 129; SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 745.

⁴⁵ BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 266 (brief d.d. 14 september 1944).

⁴⁶ *Ibidem*, inv. nr. 266 (concept-brief d.d. 17 april 1946); SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nrs. 809 en 726.

Winterhulp

In dit hoofdstuk over de gemeentelijke organisatie past ook een nadere toelichting op de Winterhulp, een nationaalsocialistische organisatie waarvan de uitvoering grotendeels in handen werd gegeven van gemeenten. Stichting Winterhulp Nederland werd in oktober 1940 opgericht. De organisatie moest, naar het voorbeeld van het *Winterhilfswerk* in nazi-Duitsland, alle hulpverlening aan behoeftigen voor de overheid, particuliere en kerkelijke organisaties in Nederland overnemen.⁴⁷ Vanaf de oprichting werden openbare geldinzamelingen voor andere doelen en organisaties dan ook nagenoeg verboden.

Het Nederlands openbaar bestuur werd nauw betrokken bij de Winterhulp. Drie secretarissen-generaal namen zitting in het erecomité, evenals de elf commissarissen in de provincies.⁴⁸ Daarnaast vroeg secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Frederiks de burgemeesters en gemeenteontvangers op te treden als plaatselijk leider respectievelijk penningmeester van de Winterhulp in hun gemeenten.⁴⁹ Burgemeesters waren in de regel allerm minst enthousiast, al wilden de meeste bestuurders in het algemeen de ernst van de maatschappelijke nood niet onderschatten en ook niet de indruk wekken dat ze harteloos waren. Ze hebben daarom, zeker in eerste instantie, op grote schaal aan de nieuwe organisatie hun medewerking verleend. Op dit punt zijn veel burgemeesters na de oorlog aangevallen. Ook burgemeesters die in 1945 een patriottische reputatie genoten, hebben het Winterhulpwerk in 1940 en 1941 ter hand genomen.⁵⁰

Omdat het aantal vrijwilligers dat een bijdrage wilde leveren aan de Winterhulpactie tegenviel, nam de druk op lokale overheden om meer bij te dragen toe. Secretaris-generaal Frederiks stond in dat verband in juli 1941 toe dat gemeenteambtenaren onder voorwaarden ingeschakeld konden worden bij het Winterhulpwerk. Het werd steeds meer duidelijk dat de gemeentelijke overheden werden geacht de actie mede te dragen. In de loop van de bezetting nam daarom de weerstand tegen deze instelling bij steeds meer commissarissen en burgemeesters toe.⁵¹

Hoewel iedereen een beroep kon doen op een bijdrage uit de Winterhulp, in de vorm van waardebonnen of goederen, en de leiding bleef benadrukken dat de organisatie een Nederlands initiatief was dat niet aan de NSB was gelieerd, kleefde aan de stichting van meet af aan het slechte imago van een nationaalsocialistische organisatie. De opbrengsten van de door Winterhulp georganiseerde collectes vielen dan ook overal zwaar tegen. Halverwege 1941 werd gestart met de integratie van de Winterhulp in de nieuw opgerichte Nederlandse Volks Dienst (NVD). De NVD moest de Winterhulp en andere sociale en maatschappelijke organisaties overkoepelen om als publiekrechtelijke organisatie op nationaalsocialistische grondslag het hele domein van de sociale en maatschappelijke zorg voor haar rekening te nemen.⁵² De NVD bleek overigens net zo onsuccesvol als de Stichting Winterhulp Nederland.⁵³

Burgemeester van der Lely maakte, in zijn hoedanigheid van directeur van Winterhulp Nederland in de gemeente Woudrichem, op 9 november 1940 bekend dat het plaatselijk bureau was gevestigd ter gemeentesecretarie, waar de gemeenteontvanger dienst deed als penningmeester. Deze

---

⁴⁷ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 203.

⁴⁸ Ibidem, p. 205.

⁴⁹ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 398.

⁵⁰ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 208.

⁵¹ Ibidem, p. 214-215.

⁵² Ibidem, p. 209-210, 213.

⁵³ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 5. Maart '41-juli '42. Eerste helft* ('s-Gravenhage 1974), p. 425.

bekendmaking hield ook meteen een oproep in voor de werving van collectanten voor de nationale collecte die op 29 en 30 november 1940 gehouden zou worden.⁵⁴

Op 19 december 1940 werd de medewerking aan Winterhulp besproken in de vergadering van de Vereniging van Burgemeesters en Secretarissen in het Land van Heusden en Altena. Afgaande op de notulen kwamen niet alle burgemeesters aan het woord. De voorzitter, burgemeester Steemers van Heusden, achtte het een christelijke plicht er medewerking aan te verlenen, maar zijn collega Van der Schans van Eethen vertelde dat er zowel in zijn gemeente als in de overige gemeenten in deze streek maar weinig sympathie bestond voor het werk van Winterhulp en dat er nog steeds de mening heerste dat armenzorg een zaak was voor de kerken. In de vergadering van deze vereniging van 15 oktober 1941 werd de Nederlandse Volks Dienst besproken. Ook bij deze organisatie bleek de animo onder de inwoners om zich ermee te afficheren 'niet groot'.⁵⁵

De geringe animo voor Winterhulp blijkt ook uit de bewaard gebleven overzichten van de opbrengsten van diverse collectes in Noord-Brabant. De opbrengsten die voor Woudrichem staan genoteerd voor de eerste collectes in 1940 en 1941 wijken niet noemenswaardig af van die in andere gemeenten.⁵⁶ Helaas zijn er over de activiteiten van Winterhulp in Woudrichem slechts tot en met maart 1941 archiefstukken beschikbaar.⁵⁷

De Aanwijzingen van 1937

Aan het slot van dit hoofdstuk wordt nog aandacht geschonken aan de zogeheten *Aanwijzingen*, die als leidraad voor het beleid van vertegenwoordigers van het openbaar bestuur tijdens de bezetting van groot belang waren. In dit document had de ministerraad in 1937 vastgelegd hoe bestuurders zich dienden op te stellen in het geval van een vijandelijke inval. De tekst werd verspreid vanuit de gedachte dat overheidsdiensten in die situatie in het belang van de bevolking zo goed mogelijk moesten blijven functioneren. De *Aanwijzingen* bepaalden bijvoorbeeld dat wanneer de bezettingsautoriteiten volkenrechtelijke bepalingen zouden schenden, de Nederlandse overheid diende te protesteren. De *Aanwijzingen* stipuleerden verder dat burgemeesters voortdurend zelf de afweging moesten maken in hoeverre hun functioneren nog tot voordeel strekte van de eigen bevolking. Zodra deze balans naar de andere kant doorsloeg, dus in het voordeel van de bezetter, dienden zij ontslag te nemen. De *Aanwijzingen* hielden echter geen rekening met de situatie dat een bezettende macht de bestaande staatsrechtelijke verhoudingen zou wijzigen en de geldende rechtsorde zou schenden teneinde een nieuwe politieke orde in te voeren, zoals de nazi's dat hebben gedaan.

Tijdens de oorlog bleek al snel dat verschillende bepalingen van de *Aanwijzingen* ontoereikend waren. Ze boden geen reeks instructies voor diverse concrete situaties, maar een algemeen kader dat voor uiteenlopende interpretaties vatbaar was. In het *Commentaar op de Aanwijzingen* van mei 1943 wees de Nederlandse regering in ballingschap dan ook nogmaals op de individuele verantwoordelijkheid van ambtenaren, die naar eigen eer en geweten moesten handelen. Vooral over het moment waarop een burgemeester geacht werd op te stappen bestond veel onduidelijkheid. Op papier leek het simpel: zodra het functioneren van de burgemeester de bezetter meer ten voordele strekte dan de eigen bevolking was het tijd om te gaan. Maar objectieve richtlijnen hieromtrent werden van hogerhand niet geboden, noch door secretaris-generaal Frederiks noch door de regering in ballingschap. Duidelijk

---

⁵⁴ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 399.

⁵⁵ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. S014.

⁵⁶ Ibidem, inv. nr. 399.

⁵⁷ Wel wordt burgemeester Van der Lely nog in september 1941 aangeduid als buurtschapshoofd van de NVD (Nationaal Archief, Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (hierna: CABR), inv. nr. 93493).

houvast konden de burgemeesters pas ontlenen aan een verklaring van de regering die op 18 augustus 1944 door Radio Oranje werd uitgezonden. Na de oorlog was er evenmin consensus over de interpretatie van de *Aanwijzingen*. Sommigen lazen er de instructie in om zo lang mogelijk aan te blijven en in het belang van de bevolking chaos te voorkomen, terwijl anderen betoogden dat de doelstelling om zo lang mogelijk aan te blijven de bezetter in de kaart speelde bij het realiseren van diens doelstellingen. Ook in de naoorlogse zuiveringsprocessen zou er geen overeenstemming komen over de precieze betekenis van de inhoud van de *Aanwijzingen*.⁵⁸

---

⁵⁸ Notitie NIOD, p. 2-4.

4. Joods leven in Woudrichem

De eerste zekere vermelding van Joodse aanwezigheid in Woudrichem dateert van 1622, als een zekere 'Simon den jode' wordt genoemd als eigenaar van de bank van lening.⁵⁹ Een stedelijke nederzetting zoals Woudrichem was aantrekkelijk voor (Joodse) kooplieden, en dat gold vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw ook voor Werkendam. De Joodse inwoners in deze plaatsen waren vrijwel zonder uitzondering Asjkenazische Joden, die oorspronkelijk afkomstig waren uit Midden- en Oost-Europa. Sommigen voorzagen in hun levensonderhoud als handelaren en kooplieden, anderen oefenden een ambacht uit, bijvoorbeeld het slagersvak.⁶⁰

De aanwezigheid van Joden in de regio leidde aan het einde van de achttiende eeuw tot het ontstaan van een eigen religieuze gemeente in Werkendam. In eerste instantie kwam men in huiselijke kring bijeen, later was er sprake van een synagoge die was gevestigd in een schuur aan de Hoogstraat. Bij deze gemeente sloten zich ook Joodse inwoners van Woudrichem aan. Vanaf het begin ondervond de gemeente de nodige (financiële) problemen, vooral als gevolg van het beperkte aantal leden. Aan het begin van de twintigste eeuw werden Woudrichem (in 1918) en Werkendam (in 1921) bij de kerkelijke gemeente Gorinchem gevoegd, waarmee er een einde kwam aan een zelfstandige joodse gemeente in Altena.⁶¹

Heel groot is het aantal Joodse inwoners in Altena nooit geweest. In 1860 was sprake van ongeveer 45 personen, verdeeld over Werkendam, Woudrichem, Dussen, De Werken en Almkerk.⁶² Naarmate de negentiende eeuw vorderde, verruilden velen van hen Altena voor de grotere steden, die als gevolg van de industriële revolutie een grote aantrekkingskracht hadden.⁶³ Bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog in mei 1940 telden alleen Werkendam en Woudrichem nog Joodse inwoners. Nadat aan het einde van de negentiende eeuw de families Hartog en Kalkar uit Woudrichem vertrokken waren, bleven daar alleen de gezinnen van de broers Abraham en Hartog Benjamins over. Aan het begin van de Duitse bezettingsperiode vestigde zich in Eethen nog het Joodse gezin Citroen, omdat het hen daar veilig leek.⁶⁴

De familie Benjamins

De aanwezigheid in Woudrichem van de familie Benjamins begint met Abraham Joseph Benjamins (1800-1878). De uit Amsterdam afkomstige Abraham trouwde in 1827 in Werkendam met de daar geboren Rebecca Mozes Drievoet (1797-1880). Het gezin vestigde zich aan de Hoogstraat in Woudrichem en begon met de verkoop van 'vele goederen, garen en lint' aan huis, maar ook langs de deuren in de dorpen in Altena. Hun drie dochters verlieten Woudrichem, maar enige zoon Joseph Abraham (1836-1929) bleef er wonen, trad in de voetsporen van zijn vader als rondreizende verkoper en stichtte een gezin met Magdalena Emanuel. Twee van hun zonen waren Abraham (1866) en Hartog (1878) Benjamins.⁶⁵

---

⁵⁹ De Gast en Zwakhals, *Woudrichem*, p. 196.

⁶⁰ B. van Straten, *Mediene Sjtampers. Komst, verblijf en ondergang van de Werkendamse en Woudrichemse joden, 1680-1943* (Werkendam 1993), p 24, 63.

⁶¹ Ibidem, p. 32-33, 43-46, 51.

⁶² Ibidem, p. 63.

⁶³ B. Stamkot, *Joods Gorcum. 1349-1964. Een gedenkboek* (Gorinchem 1989), p. 53.

⁶⁴ C. de Gast, 'Oorlog en verzet in Eethen', in: *Historische Reeks Land van Heusden en Altena* 28 (2020), p. 136-143, aldaar p. 137.

⁶⁵ Van Straten, *Mediene Sjtampers*, p. 91-92.

Het gezin van Abraham Benjamins

Abraham Benjamins bleef zijn leven lang in Woudrichem wonen. Hij trouwde twee keer. Met zijn eerste vrouw, Mina Rosina van Straaten, kreeg hij drie kinderen; Jozef Abraham (1900), Mozes Hartog (1901) en Magdalena Helena (1904).⁶⁶ Mina Rosina overleed in 1923, waarna Abraham in 1926 hertrouwde met Berendina Blok. Het gezin woonde aan de Kerkstraat, het huidige huisnummer 18, en had daar een handel in manufacturen, dames- en herenmode en kruidenierswaren. Zoon Jozef Abraham werkte in de winkel. Abraham had daarnaast een 'scheeps- en huisslooperij', die aan het begin van de Tweede Wereldoorlog buiten de vesting aan de Hoge Maasdijk was gevestigd.⁶⁷ Al vanaf 1900 adverteerde Abraham als 'slooper te Woudrichem'.⁶⁸ Sinds 1925 was Abraham bovendien beëdigd makelaar in onroerend goed.⁶⁹

Per 1 juni 1926 werd zoon Mozes Hartog vennoot in de sloperij.⁷⁰ Hij was een maand eerder getrouwd met Saartje Waterman en vestigde zich in Woudrichem. Samen kregen zij twee kinderen, Abraham en Sientje Mina.⁷¹ Bij de gemeenteraadsverkiezingen in 1935 was Mozes Hartog kandidaat voor de Vrijheidsbond, maar hij werd niet verkozen.⁷² Twee jaar later verhuisde hij met zijn gezin naar 's-Hertogenbosch. De vennootschap werd toen ontbonden en Abraham werd weer enig eigenaar van de scheeps- en huizensloperij. In juni 1942 adverteerde Mozes met zijn eigen 'Machine- en metaalhandel' in 's-Hertogenbosch.⁷³

Van Abrahams dochter Magdalena Helena is in het bevolkingsregister een vertrek naar 's-Hertogenbosch geregistreerd in 1927.⁷⁴ In 1929 trouwde zij in Leiden met Abraham van Frank.⁷⁵

Het gezin van Hartog Benjamins

Hartog Benjamins vestigde zich na een kort verblijf in Amsterdam definitief in Woudrichem. Hij trouwde in 1909 met Johanna van Straaten, de zus van Abrahams eerste vrouw, en ging ook aan de Kerkstraat wonen, het huidige huisnummer 74. Ook Hartog en Johanna kregen drie kinderen: Helena Magdalena (1910), Jozef Abraham (1912) en Mina Carolina (1917).⁷⁶ Hartog was rondreizend verkoper en opkoper van allerlei goederen. In lokale kranten plaatste hij advertenties waarin onder meer een handkar, een trekhond en een biljart te koop werden aangeboden.⁷⁷

Daarnaast was Hartog eigenaar van een handel in oude metalen, lompen en huiden, die behalve in Woudrichem ook in Gorinchem een vestiging had.⁷⁸ Hartog nam de vestiging aan de Kortendijk 34 in

---

⁶⁶ SALHA, Bevolkingsregisters Woudrichem, inv. nr. 16.

⁶⁷ Van Straten, *Mediene Sjtampers*, p. 93.

⁶⁸ *Advertentieblad voor Gorinchem en omstreken*, 17 augustus 1900.

⁶⁹ BHIC, archief Kamer van Koophandel voor Tilburg en omstreken, Handelsregister, inv. nr. 103556.

⁷⁰ Ibidem, inv. nr. 103594.

⁷¹ SALHA, Bevolkingsregisters Woudrichem, inv. nr. 16.

⁷² SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 720.

⁷³ *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard*, 3 juni 1942.

⁷⁴ SALHA, Bevolkingsregisters Woudrichem, inv. nr. 16.

⁷⁵ Erfgoed Leiden en omstreken, archief van de ambtenaar van de Burgerlijke Stand van Leiden, 1929-1993, inv. nr. 59.

⁷⁶ SALHA, Bevolkingsregisters Woudrichem, inv. nr. 16.

⁷⁷ *Advertentieblad voor Gorinchem en omstreken*, 16 juni 1905 en 22 februari 1907.

⁷⁸ BHIC, archief Kamer van Koophandel voor Tilburg en omstreken, Handelsregister, inv. nr. 103649.

Gorinchem op 1 november 1936 over van J. Mooij (voorheen A. Leviticus).⁷⁹ De zaak in Gorinchem werd gerund door zijn zoon Jozef Abraham.

Dochter Helena Magdalena Benjamins behaalde in 1926 het diploma B van de MULO te Rotterdam en in 1929 het examen telefoniste 1^e klas.⁸⁰ Ze werkte als telefoniste bij de Posterijen, eerst in Woudrichem en later in Gorinchem.⁸¹ Zij trouwde in 1939 met Simon Waterman en verhuisde toen naar Amsterdam.

Jongste dochter Mina Carolina behaalde in juli 1935 het diploma van onderwijzeres aan de Rijkskweekschool voor onderwijzers in Gorinchem.⁸² Een maand later werd zij toegelaten als kwekeling op de openbare lagere school in Woudrichem, maar omdat hier geen vacature vrijkwam verhuisde zij in september 1936 naar Apeldoorn. In 1938 kwam er toch een vacature aan de openbare lagere school in Woudrichem, waarop Mina Carolina daar in maart kon worden benoemd tot onderwijzeres. Vanwege een terugloop in het aantal leerlingen werd haar echter per 1 januari 1940 alweer eervol ontslag verleend.⁸³ Nog dezelfde maand kon ze terecht op de openbare school in Oegstgeest en verliet ze Woudrichem opnieuw.⁸⁴

Maatschappelijk actief

Abraham en Hartog Benjamins behoorden in Woudrichem tot de 'notabelen', wat blijkt uit hun bestuurlijke betrokkenheid bij diverse maatschappelijke organisaties. Zo was Abraham in 1929 bestuurslid van de Oranjevereniging in Wijk A in Woudrichem en werd hij in 1933 lid van het bestuur van de 'Vereeniging tot verbetering van de Volkshuisvesting' in het stadje.⁸⁵ Toen in 1930 A.A. Giesberts vijftientig jaar als geneesheer in Woudrichem werkzaam was, werd er een feestcommissie opgericht met burgemeester Van der Lely als voorzitter en Abraham Benjamins als een van de leden.⁸⁶ Hartog was in 1907 lid van een feestcommissie ter organisatie van Ruitenfeesten in Woudrichem.⁸⁷

Beide gezinnen Benjamins waren lid van de joodse religieuze gemeenschap in Gorinchem. Abraham Benjamins vervulde er vele jaren een bestuursfunctie. Op 2 mei 1941 besteedde het *Joodsche Weekblad* aandacht aan zijn aankomende vijfenzeventigste verjaardag, waarbij werd gememoreerd dat hij op dat moment dertien jaar bestuurslid was van de gemeente.⁸⁸

Het verenigingsleven kon ook rekenen op deelname van diverse leden van de families Benjamins.⁸⁹ In juli 1933 werd J.A. Benjamins – waarschijnlijk gaat het om Jozef Abraham, de zoon van Abraham – bestuurslid van de zojuist opgerichte Middenstandsvereniging in Woudrichem.⁹⁰ Hij was eveneens

---

⁷⁹ *Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken*, 30 oktober 1936.

⁸⁰ *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard*, 14 juli 1926 en 9 oktober 1929.

⁸¹ *Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche courant*, 17 juni 1930.

⁸² *Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken*, 5 juli 1935.

⁸³ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 768.

⁸⁴ *De 5 Rivieren*, 6 januari 1940.

⁸⁵ *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena de Langstraat en de Bommelerwaard*, 12 juli 1929 en 14 juni 1933.

⁸⁶ *Voorwaarts: Sociaal-democratisch dagblad*, 15 februari 1930.

⁸⁷ *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard*, 9 maart 1907.

⁸⁸ *Het Joodsche Weekblad*, 2 mei 1941.

⁸⁹ Van Straten, *Mediene Sjtampers*, p. 60.

⁹⁰ *Nieuwsblad voor het Land van Heusden en Altena, de Langstraat en de Bommelerwaard*, 21 juli 1933.

bestuurslid van het Woudrichems Fanfare Corps, waarvan ook zijn neef Jozef Abraham Hzn. lid was.⁹¹ De laatste was bovendien een verdienstelijk voetballer. Hij was lid van zowel de Woudrichemse voetbalvereniging als van de Gorinchemse voetbalvereniging Unitas. Zijn verrichtingen voor deze laatste club werden geregeld beschreven in de Gorinchemse dag- en weekbladen. Zijn zus Mina Carolina was lid en secretaresse van de afdeling korfbal van de in juli 1936 opgerichte voetbal- en korfbalvereniging 'Woudrichem'.⁹²

Rosina Hertzberger

Op 8 augustus 1941, toen het voor Joden verboden werd om een Arische huishoudster in dienst te hebben, plaatste Abraham Benjamins in het *Joodsche Weekblad* een advertentie voor een 'Gerout. juffrouw in staat de geh. huish. op zich te nemen en zoo noodig in de manufacturenzaak behulpz. te zijn'.⁹³ Zodoende trad in september 1941 Rosina Hertzberger in dienst bij het gezin van Abraham Benjamins. Zij meldde zich op 19 september als nieuwe inwonster van Woudrichem.⁹⁴ Pas op 8 april 1942 gaf burgemeester Van der Lely aan de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters door dat Rosina zich per 19 september 1941 in Woudrichem gevestigd had.⁹⁵ Volgens de in januari 1941 van kracht geworden verordening 'betreffende den aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede' had dat binnen een week moeten gebeuren.⁹⁶

Rosina Hertzberger werd geboren op 13 februari 1906 in Woensel als dochter van koopman Nathan Hertzberger (1869-1930) en Carolien van Boelen (1874-1942). Ze was het derde kind in een gezin dat uiteindelijk zeven kinderen zou tellen.⁹⁷ Het gezin verhuisde tussen 1921 en 1930 naar Eindhoven en woonde daar aan de Kruisstraat 64.⁹⁸ Tijdens de oorlog werd dat huis door de Duitsers gevorderd, waarna de familie introk bij zoon en broer Hartog Napoleon Hertzberger en zijn gezin aan de Eindhovense Bondstraat 18.⁹⁹ Het is niet bekend of Rosina ook vóór haar indiensttreding bij de familie Benjamins al werkzaam was als huishoudster.

---

⁹¹ Van Straten, *Mediene Sjtampers*, p. 94-95.

⁹² *Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken*, 31 juli 1936.

⁹³ *Het Joodsche Weekblad*, 8 augustus 1941.

⁹⁴ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. S007.

⁹⁵ Ibidem, inv. nr. 37. Van der Lely deed deze aangifte kennelijk in reactie op een één dag eerder ontvangen stuk waarvan de inhoud niet bekend is.

⁹⁶ Verordening 6/1941 (*Verordeningenblad voor het bezette Nederlandsche gebied. Stuk 2*, 13 januari 1941, p. 19-23, artikel 8, tweede lid).

⁹⁷ Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, archief gemeentebestuur Woensel, 1811-1920, inv. nr. 184.

⁹⁸ Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, archief gemeentebestuur Eindhoven, 1933-1969, inv. nr. 10491; *Nieuw Israëlitisch weekblad*, 7 november 1930; www.Joodsmonument.nl.

⁹⁹ *Eindhovensche en Meijerijische courant. Dagblad voor Eindhoven en Noord-Brabant*, 4 juli 1940. Zie ook www.Joodsmonument.nl en Arolsen-archives.org.

5. De bezetting

Toen in mei 1940 de Duitse bezetting van Nederland begon, hadden de meeste kinderen van Abraham en Hartog Benjamins Woudrichem al verlaten. In de beide woningen aan de Woudrichemse Kerkstraat woonden op dat moment, behalve de ouders, alleen nog Abrahams zoon Jozef Abraham en Hartogs zoon Jozef Abraham. In september 1940 zou dochter Mina Carolina tijdelijk terugkeren naar haar ouderlijk huis, nadat zij was ontslagen aan de openbare lagere school in Oegstgeest omdat ze geen les meer mocht geven aan niet-Joodse kinderen.¹⁰⁰ Toen zij in april 1941 een baan vond op een Joodse school in Amsterdam verhuisde ze naar de hoofdstad.¹⁰¹ En, het werd in het vorige hoofdstuk al vermeld, in september 1941 kwam Rosina Hertzberger als huishoudster in dienst bij het gezin van Abraham Benjamins.

Isolatie

Zoals in heel Nederland werden ook in Woudrichem geleidelijk steeds meer anti-Joodse maatregelen van kracht. In 1940 kondigde de Duitse bezetter vijftien anti-Joodse verordeningen af, in 1941 waren dat er 32.¹⁰² Als gevolg van een van deze verordeningen werd Mina Carolina ontslagen door de school in Oegstgeest waar zij werkte en in september 1941 moest Jozef Abraham Hzn. zijn lidmaatschap van de Gorinchemse voetbalvereniging Unitas opzeggen omdat Joden vanaf dat moment niet meer in het openbaar mochten sporten.¹⁰³ Vanaf september 1941 was de Joodse Raad de enige Joodse organisatie die in Nederland nog was toegestaan. Bij de uitvoering van een reeks van maatregelen fungeerde deze Joodse Raad als intermediair tussen de bezetter en de Joodse gemeenschap.¹⁰⁴

De bewegingsruimte voor Joden werd steeds verder ingeperkt. Vanaf februari 1942 werden openbare gelegenheden 'voor Joden verboden' verklaard. Burgemeesters moesten aan de procureurs-generaal een opgave doen van alle cafés en restaurants, openbare gebouwen en openbare parken in hun gemeente. De procureurs-generaal zorgden vervolgens voor verbodsborden en zagen toe op de plaatsing ervan door de lokale politie. Aan burgemeesters werd opdracht gegeven om te bevestigen dat de plaatsing daadwerkelijk had plaatsgevonden.¹⁰⁵ Burgemeester Van der Lely gaf op 17 december 1941 zeven locaties op, maar ontving slechts vijf borden. Toen hij de opdracht kreeg om de borden op te hangen en dit schriftelijk te bevestigen, verzocht hij op 28 januari 1942 om ook de nog ontbrekende twee borden te mogen ontvangen. Of hij deze daadwerkelijk ontving is niet te herleiden uit de correspondentie, maar op 11 februari ontving Van der Lely een herinnering dat hij het ophangen van de borden nog niet had bevestigd. Dat deed hij vervolgens twee dagen later.¹⁰⁶

Registratie

De steeds verdergaande isolatie ging gepaard met een zorgvuldige registratie, waarmee alle burgemeesters te maken kregen. Die registratie begon op 10 januari 1941 met de afkondiging van de 'Aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede'. De uitvoering hiervan werd door de Duitsers in handen gesteld van het hoofd van de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters

---

¹⁰⁰ Van Straten, *Mediene Sjtampers*, p. 99; Gemeentearchief Oegstgeest, archiefkaart Mina Carolina Benjamins.

¹⁰¹ Van Straten, *Mediene Sjtampers*, p. 98; Stadsarchief Amsterdam, archiefnummer 30238, inv. nr. 50, archiefkaart Mina Carolina Benjamins.

¹⁰² Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 135, 275.

¹⁰³ Regionaal Archief Gorinchem, archief voetbalvereniging Unitas, inv. nr. 6, 16 september 1941.

¹⁰⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 443.

¹⁰⁵ *Ibidem*, p. 446.

¹⁰⁶ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 37.

en de burgemeesters.¹⁰⁷ Zowel secretaris-generaal Frederiks van het ministerie van Binnenlandse Zaken en zijn ambtsgenoten als vrijwel alle provinciale en lokale bestuurders aanvaardden de registratie als een maatregel die de bezetter gerechtigd was op te leggen.¹⁰⁸ Alle burgemeesters deden zonder talmen opgave van de in hun gemeente woonachtige Joden.¹⁰⁹ Op 12 februari 1941 kondigde de burgemeester van Woudrichem de aanmeldingsplicht af, en op 29 maart verzond hij de formulieren die door de in Woudrichem woonachtige Joden waren ingevuld. Afgezien van enkele honderden weigeraars meldden alle Joodse inwoners van Nederland zich aan.¹¹⁰ Onder hen waren ook de beide families Benjamins in Woudrichem.

Er zouden nog diverse verdere registraties volgen. Zo verzocht de procureur-generaal in oktober 1941 de burgemeesters opnieuw om een opgave van alle in de gemeente woonachtige Joden, maar werden op andere momenten ook opgaven verlangd van door Joden ingeleverde radiotoestellen en bij Joden in bezit zijnde rijwielen.¹¹¹

Het Duitse beleid van registratie en isolatie leidde uiteindelijk tot deportatie. De laatste aanzet hiertoe was een controleregistratie, afgekondigd door de *Sicherheitsdienst* in juni 1942. Via de commissarissen van de provincie kregen alle burgemeesters het bevel om actuele adressenlijsten te leveren van de Joodse ingezetenen aan de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung* (Centraal bureau voor Joodse emigratie), een organisatie die specifiek was opgericht om de deportatie van de Joden te organiseren. Evenals in alle andere gemeenten het geval was leverde burgemeester Van der Lely de gevraagde informatie aan, op 15 juli 1942. De *Zentralstelle* besliste vervolgens welke Joden er op transport gingen en wanneer.¹¹²

Deportatie

De Duitse bezetters waren de architecten van de deportatie van Joden in Noord-Brabant, maar de uitvoering ervan gebeurde door Nederlandse gezagsdragers, zonder de inzet van Duitse politie en zonder hulp van de Joodse Raad. In Noord-Brabant vonden de deportaties op drie momenten plaats. Op vrijdag 28 augustus 1942 moesten honderden Joden zich in verschillende plaatsen in de provincie melden op stations en andere verzamelplaatsen, om met bus en trein via 's-Hertogenbosch te worden afgevoerd naar kamp Westerbork. Burgemeesters en politiegezagsdragers waren van deze actie op de hoogte. In november 1942 volgde een regelrechte razzia en werden Brabantse Joden van huis opgehaald door Nederlandse agenten. Eind maart 1943 werd met een advertentie in kranten bekendgemaakt dat de achtergeblevenen zich in april dienden te melden in Kamp Vught of Westerbork. In september van dat jaar werden de laatste Joodse inwoners opgehaald en weggevoerd en werd Noord-Brabant 'Jodenvrij' verklaard.¹¹³

---

¹⁰⁷ Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 216.

¹⁰⁸ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 232.

¹⁰⁹ M. Croes en P. Tammes, *'Gif laten wij niet voortbestaan'. Een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in Nederlandse gemeenten, 1940-1945* (Amsterdam 2004), p. 325.

¹¹⁰ Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 216; SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 37.

¹¹¹ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 37; archief gemeentebestuur Sprang-Capelle 1923-1996, inv. nr. 1407; archief gemeentebestuur Waspik 1939-1996, inv. nr. 898.

¹¹² Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 344; SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 37.

¹¹³ Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 402-404; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 461; <https://www.brabantserfgoed.nl/page/7620/de-jodenvervolgung-in-noord-brabant>.

Alleen zij die waren ondergedoken, Joden in zogenaamde gemengde huwelijken, en enkelingen die door de mazen van het bureaucratische net glipten, ontsprongen de dans en bleven achter. Van de ongeveer tweeduizend Joden die Noord-Brabant in mei 1940 telde – in de maanden daarna zouden nog enkele honderden Joden uit de kustgebieden zich gedwongen in het zuiden vestigen – zou uiteindelijk ongeveer de helft de vervolging en grootschalige vernietiging door het naziregime overleven.¹¹⁴

Volgens een schriftelijke getuigenverklaring uit 1946 van Johannes Kuijpers, die op dat moment waarnemend burgemeester was, werd Rosina Hertzberger 'in de maand mei 1942 [...] door de plaatselijke politie gevangelijk weggevoerd. Tijdens dit gebeuren was er een heel opstootje in het dorp en de deelneming was algemeen. 's Middags om 12.30 uur werd zij overgebracht naar 's-Hertogenbosch'.¹¹⁵ Hoogstwaarschijnlijk vergiste Kuijpers zich toen hij verklaarde dat Rosina in mei was opgepakt, omdat op de archiefkaart van de Joodse Raad die van Rosina Hertzberger bewaard is gebleven de datum 8 augustus 1942 is genoteerd, ook al is onduidelijk waarop die datum precies betrekking heeft. Via 's-Hertogenbosch ging Rosina naar Westerbork, waar zij op 29 augustus aankwam. Vanuit Westerbork werd zij op 31 augustus 1942 op transport gesteld naar Auschwitz, waar zij op 3 september 1942 werd vermoord. Hetzelfde lot trof haar moeder en haar broer Salomon.¹¹⁶

Waarschijnlijk schudde de deportatie van Rosina de gezinnen Benjamins en sommige van hun stadsgenoten wakker, want diverse getuigenverklaringen maken er melding van dat het verzet vervolgens werkte aan valse papieren en/of onderduikadressen voor de gezinnen Benjamins.¹¹⁷ Voor een of beide neven Jozef Abraham Benjamins was dit al in orde gemaakt, maar zij wachtten te lang. Op 16 november 1942 verschenen vier Nederlandse rechercheurs van de *Sicherheitspolizei* uit Rotterdam op het politiebureau in Gorinchem 'teneinde Joodse gezinnen te arresteren'. De Gorinchemse gemeentepolitie moest inlichtingen en woonadressen verstrekken. In de erop volgende dagen werden 22 Joden opgehaald.¹¹⁸

Van deze razzia werden ook de Joden die nog in Woudrichem woonden het slachtoffer. Jozef Abraham Hzn. werd gearresteerd in zijn pakhuis aan de Kortendijk 34 in Gorinchem.¹¹⁹ Juist op het moment dat zijn neef Jozef Abraham Azn. dit kwam melden bij zijn ouders aan de Kerkstraat in Woudrichem, arriveerde ook rechercheur Jansen van de *Sicherheitspolizei* daar. Hierop werden zowel Hartog en Johanna Benjamins als Jozef Abraham Azn. opgepakt en naar het politiebureau in Gorinchem gevoerd.

Inderdaad vermeldt het dagrapport van de gemeentepolitie Gorinchem van 18 november 1942 dat om 14.00 uur door een rechercheur elf personen naar het politiebureau werden gebracht, onder wie het echtpaar Hartog en Johanna Benjamins, hun zoon Jozef Abraham, en hun neef Jozef Abraham Azn. Aan het begin van de avond werden zij door twee agenten van de gemeentepolitie op transport gesteld naar Amsterdam, waar de Hollandsche Schouwburg hun voorlopige bestemming was.¹²⁰

---

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Nationaal Archief, CABR, inv. nr. 93199.

¹¹⁶ www.Joodsmonument.nl en Arolsen-archives.org.

¹¹⁷ Van Straten, *Mediene Sjtampers*, p. 102, Nationaal Archief, CABR, inv. nr. 93199; Regionaal Archief Gorinchem, verzameling handschriften, inv. nr. 71, chronologisch overzicht van bronnen.

¹¹⁸ Stamkot, *Joods Gorcum*, p. 81.

¹¹⁹ Regionaal Archief Gorinchem, verzameling handschriften, inv. nr. 71; Van Straten, *Mediene Sjtampers*, p. 102-103.

¹²⁰ Regionaal Archief Gorinchem, archief gemeentepolitie Gorinchem, inv. nr. 315.

Uit het politierapport blijkt dat de volgende ochtend, 19 november 1942, Abraham en Berendina Benjamins door de Woudrichemse gemeenteveldwachter Werther naar het bureau in Gorinchem werden gebracht. Aan het begin van de middag werden ook zij onder begeleiding van een agent van de Gorinchemse gemeentepolitie naar de trein gebracht en op transport gesteld naar Amsterdam.¹²¹

De buurman van Hartog Benjamins zou in 1946 ten aanzien van de arrestaties van de gezinnen Benjamins het volgende verklaren: 'Het was precies 18 november 1942 toen heel Woudrichem in rep en roer was, omdat de joden Benjamins gearresteerd werden. Ik weet, dat het juist 18 november 1942 was, omdat juist 2 dagen tevoren de vrouw van mijn buurman Hartog jarig was en ik er nog op visite was geweest. Ik heb gezien hoe een mij onbekend persoon, gekleed in gele lange jas en donkere slappe hoed, mijn buurman Hartog arresteerde en hem nog naschoot met een revolver, omdat Hartog wegliep en op zijn erf achter de mesthoop wegkroop. Zoals ik later dien dag gehoord heb, zijn ook de andere joden meteen gearresteerd. Eenige zijn er hier in Woudrichem aan de marechaussee overgegeven en de anderen hebben die kerels per auto meegenomen naar Gorinchem'.¹²²

Een andere getuige verklaarde dat in de nacht van 18 op 19 november 1942 het huis van Abraham en Berendina werd bewaakt door de Woudrichemse politie om een eventuele vluchtpoging te voorkomen.¹²³ De gemeentepolitie van Woudrichem bestond op het moment van de arrestaties uitsluitend uit gemeenteveldwachter J. Werther, die Abraham en Berendina op 19 november op het politiebureau van Gorinchem afleverde.¹²⁴ Ongetwijfeld gebeurde dit alles niet zonder medeweten van burgemeester Van der Lely, maar dat de opdracht voor de bewaking en het transport naar Gorinchem afkomstig was van de burgemeester staat niet vast. In de eerste oorlogsjaren vond een reorganisatie van de politie plaats. In november 1942 ging hierbij de gemeenteveldwacht over naar de Marechaussee.¹²⁵ Hoewel de reorganisatie pas per 1 maart 1943 officieel werd afgerond, verloren burgemeesters in veel kleinere gemeenten al invloed bij deze overgang van gemeenteveldwacht naar de Marechaussee.¹²⁶ Of de opdracht, hetzij aan de Marechaussee, hetzij aan Van der Lely indirect afkomstig was van de *Sicherheitspolizei* is evenmin bekend maar niet onwaarschijnlijk, omdat ook de Gorinchemse gemeentepolitie (en via hen de burgemeester van die stad) door deze instantie bij de acties in de periode 16-19 november 1942 werd betrokken.¹²⁷ Overigens verklaarde veldwachter J. Werther in 1946 zelf dat hij 'assistentie' moest verlenen bij de arrestatie van de families Benjamins. Hij vertelt: 'Het is mij bekend dat in het jaar 1942 de jodenfamilies Benjamins door de SD [*Sicherheitsdienst*] uit Rotterdam zijn gearresteerd. [...] Ik werd er bijgehaald en werd verantwoordelijk gesteld voor den inboedel van de beide woningen'.¹²⁸

Vanuit Amsterdam werden de beide gezinnen Benjamins op 21 november 1942 samen verder vervoerd naar kamp Westerbork. Daar werden Hartog, Johanna en Jozef Abraham Hzn. Benjamins op 30 november 1942 op een trein naar Auschwitz gezet. Hartog en Johanna werden er op 2 december 1942 vergast. Abraham, Berendina en Jozef Abraham Azn. vertrokken op 4 december vanuit Westerbork, eveneens met bestemming Auschwitz. Abraham en Berendina werden er op 6 december 1942 vergast. De twee neven Jozef Abraham Benjamins werden niet meteen vermoord, maar tewerkgesteld. Zij

---

¹²¹ Ibidem.

¹²² Nationaal Archief, CABR, inv. nr. 93199.

¹²³ Van Straten, *Mediene Sjtampers*, p. 102-103.

¹²⁴ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nrs. 857 en 745; Regionaal Archief Gorinchem, archief gemeentepolitie Gorinchem, inv. nr. 315.

¹²⁵ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 427.

¹²⁶ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 436.

¹²⁷ Stamkot, *Joods Gorcum*, p. 80-82.

¹²⁸ Nationaal Archief, CABR, inv. nr. 93199.

overleefden de erbarmelijke omstandigheden in het kamp niet. Jozef Abraham Azn. stierf op 5 januari, Jozef Abraham Hzn. op 28 februari 1943.

In het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging bevindt zich een dossier met betrekking tot een NSB-lid, tevens lid van de Landwacht, dat tijdens de Tweede Wereldoorlog in Woudrichem woonde. Deze persoon wordt in de verklaringen van diverse getuigen verdacht van het aangeven van de beide Joodse gezinnen Benjamins bij de *Sicherheitsdienst* in Rotterdam. Deze beschuldiging van verraad is echter nooit bewezen en is door de verdachte steeds ontkend. Uiteindelijk werd deze verdachte, die sinds mei 1945 gevangen zat op diverse locaties, op 23 april 1948 voorwaardelijk buiten vervolging gesteld en vrijgelaten.¹²⁹

De overige gezinsleden van de beide families Benjamins wisten de oorlog te overleven door onder te duiken, deels ook met dank aan Woudrichemse contacten. Abraham Benjamins' dochter Magdalena Helena en haar man vonden een onderduikadres bij een uit Woudrichem afkomstig gezin in Den Haag, terwijl hun dochttertje bij een andere familie met een Woudrichemse oorsprong verbleef.¹³⁰ Helena Magdalena Waterman-Benjamins, dochter van Hartog, kon met haar gezin onderduiken mede dankzij de hulp van Dik van Krieken, een vriendin van haar broer in Woudrichem, die voor persoonsbewijzen had gezorgd. De 'goede vriend van haar ouders' Johannes Kuijpers zorgde voor de nodige stempels op de vervalste persoonsbewijzen en voor bonkaarten, die door Dik van Krieken bij Helena werden afgeleverd.¹³¹

Van het gezin Hertzberger overleefden een broer en een zus van Rosina de oorlog.¹³² Broer Hertog Napoleon slaagde hier naar alle waarschijnlijkheid in vanwege zijn huwelijk met de niet-Joodse Bertha de Greef.¹³³ Rosina's zus Antje is waarschijnlijk ondergedoken.

Onkostenvergoeding

In oktober 1943 ontvingen alle Nederlandse gemeenten uit naam van secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken Frederiks een verzoek om opgave te doen van de kosten, die door de gemeenten waren ontstaan 'ter zake van het op transport stellen van Joden'. De Duitse bezetter stond hier achter vanuit het standpunt dat het op kosten drijven van gemeenten vanuit een dergelijke 'tegenstrijdige maatregel' de houding ten aanzien van de bezetter negatief zou kunnen beïnvloeden. De kosten waren in het bijzonder voor financieel noodlijdende gemeenten moeilijk op te brengen.¹³⁴

Van der Lely is een van de 207 burgemeesters die op dit verzoek reageerde. Hij declareerde voor Woudrichem een bedrag ter hoogte van f 115,62.¹³⁵ De onkosten werden uitbetaald vanuit de tegoeden die op last van de Duitse bezetter door Joden waren gedeponereerd bij de bank van Lippmann, Rosenthal & Co (Liro) in Amsterdam.¹³⁶

---

¹²⁹ Nationaal Archief, CABR, inv. nrs. 93199 en 110687.

¹³⁰ Van Straten, *Mediene Sjtampers*, p. 110.

¹³¹ H.M. Waterman-Benjamins, 'Wij overleefden, zij niet...!', over waanzin en menselijkheid', *Historische Reeks Land van Heusden en Altena* 6 (1995), p. 115-123, aldaar p. 118; Nationaal Archief, CABR, inv. nr. 111731.

¹³² www.Joodsmonument.nl; https://www.myheritage.nl/names/hartog_hertzberger.

¹³³ Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, archief gemeente Eindhoven, inv. nr.167.

¹³⁴ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 462.

¹³⁵ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 37.

¹³⁶ Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 448-449.

6. Bezittingen en rechtsherstel

De Duitse bezetter nam vanaf oktober 1940 diverse maatregelen om de bezittingen van de Joodse bevolking in Nederland in handen te krijgen. Joodse bedrijven en particulieren werden daarvan het slachtoffer, ook in Woudrichem.

Bedrijven

Middels twee verordeningen werd het Joodse bedrijfsleven opgeheven. In de eerste verordening, van 22 oktober 1940 (VO 198/1940), werd bepaald dat Joodse ondernemers zich moesten aanmelden bij de *Wirtschaftsprüfstelle*, waarbij opgave moest worden gedaan van het vermogen van hun onderneming. De tweede verordening werd uitgevaardigd op 12 maart 1941 (VO 48/1941) en legde vast dat kleine Joodse ondernemingen geliquideerd zouden worden. Grote of economisch belangrijke Joodse ondernemingen dienden te worden 'geariseerd', dat wil zeggen voortgezet door niet-Joden.

De naamloze vennootschap *Niederländische Aktiengesellschaft für Abwicklungen von Unternehmungen* (NAGU) was betrokken bij het beheren en verkopen van de economisch belangrijke Joodse ondernemingen. Kleine bedrijfjes werden geliquideerd door de *Omnia-Treuhandgesellschaft* in samenwerking met door de Omnia aangestelde *Liquidationstreuhänder*. Als de liquidatie was voltooid, werd het bedrijfskapitaal op bevel van de Omnia overgemaakt naar de 'roofofbank' van Lippmann, Rosenthal & Co (Liro), ten name van de Joodse eigenaar die verplicht was daar een rekening te hebben.¹³⁷

Volgens de gegevens van de Kamer van Koophandel werd de sloperij van Abraham Benjamins op 9 september 1944 geliquideerd door de Omnia.¹³⁸ Zijn handel in manufacturen en koloniale waren werd in 1943 opgeheven.¹³⁹ In de handel in oude metalen en lommen van Hartog Benjamins in Woudrichem en Gorinchem werd per 21 juli 1942 in eerste instantie de NAGU als bewindvoerder aangesteld, maar op 17 juni 1943 ging het bewindvoederschap alsnog over naar de Omnia. In de zaak werd een *Verwalter* aangesteld om de liquidatie voor te bereiden. Deze liquideerde de onderneming met ingang van 31 maart 1944.¹⁴⁰

Onroerend goed

Nadat de beide families Benjamins in november 1942 uit Woudrichem waren weggevoerd, werden op last van de bezetter hun huizen aan de Kerkstraat afgesloten en de sleutels in het gemeentehuis bewaard. In november en december 1942 verzocht de *Beauftragte* in Noord-Brabant, de vertegenwoordiger van rijkscommissaris Seyss-Inquart in de provincie, aan Brabantse burgemeesters om een opgave van woningen van 'geëvacueerde' Joden. Van der Lely ontving dit verzoek op 28 november en voldeed eraan op 3 december. Diezelfde maand volgde nog een verordening aan de Brabantse burgemeesters met de mededeling dat het uitsluitende beschikkingsrecht over alle in Noord-Brabant onbewoonde, aan Joden toebehorende woningen in handen was van de *Beauftragte*.¹⁴¹

---

¹³⁷ <http://www.oorlogsgetroffenen.nl/thema/rechtsherstel>.

¹³⁸ BHIC, archief Kamer van Koophandel voor Tilburg en omstreken, Handelsregister, inv. nr. 103594.

¹³⁹ Nationaal Archief, Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut, en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967 (hierna: NBI), inv. nr. 34856.

¹⁴⁰ BHIC, archief Kamer van Koophandel voor Tilburg en omstreken, Handelsregister, inv. nr. 103649.

¹⁴¹ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 37.

In februari 1943 werd burgemeester Van der Lely geïnformeerd dat de woningen van Abraham en Hartog Benjamins werden vrijgegeven voor nieuwe bewoning. De inventaris moest in een afzonderlijke, afsluitbare kamer worden geplaatst. Op 16 april 1943 kwam er een vertegenwoordiger van het steunpunt Waalwijk van de NSDAP naar Woudrichem om de zaken rond de tot de beide woningen behorende boedels af te handelen. Een deel werd afgevoerd, een ander deel werd in gebruik genomen door de nieuwe bewoners. Hoewel de gemeente Woudrichem de woningen en bezittingen van Abraham en Hartog Benjamins aan de Kerkstraat in opdracht van de bezetter beheerde en als tussenpersoon fungeerde voor het ter beschikking stellen aan nieuwe bewoners, heeft de gemeente geen van de woningen of de erin aanwezige inboedel gekocht of verkocht.¹⁴²

Naast de huizen aan de Kerkstraat bezaten Abraham, diens zoon Jozef Abraham en Hartog Benjamins nog andere onroerende zaken, in Woudrichem maar in het geval van Abraham ook elders: hij was eigenaar van woningen in Gorinchem en Nieuwendijk.¹⁴³ Deze onroerende zaken waren 'krachtens §7 der Verordening 154/41 van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied' op 11 augustus 1941 in beheer genomen door de *Niederländische Grundstücksverwaltung*.¹⁴⁴ Die droeg het beheer weer over aan tien zogenoemde lasthebbers, in de meeste gevallen makelaars. De belangrijkste lasthebber van de *Grundstücksverwaltung* was de Haagse makelaar Dirk Hidde de Vries, die speciaal voor het verkopen van in beheer genomen Joodse panden de firma ANBO (Algemeen Nederlands Beheer van Onroerende Goederen) oprichtte. Deze ANBO verkocht in augustus 1943 de woning van Jozef Abraham Benjamins, de zoon van Abraham, aan de Vissersdijk in Woudrichem en in oktober van hetzelfde jaar de scheeps- en huizensloperij van Abraham Benjamins.¹⁴⁵ De ANBO had ook opdracht om de beide panden aan de Kerkstraat te verkopen, maar slaagde hier niet in.¹⁴⁶

Bankrekeningen, contanten en effecten

In verordening 148/1941 van 8 augustus 1941 'betreffende de behandeling van het joodsche geldelijke vermogen' werd bepaald dat Joden met een zuiver vermogen van meer dan tienduizend gulden en/of een belastbaar inkomen van meer dan drieduizend gulden hun geld moesten overboeken op een rekening bij de Liro-bank aan de Sarphatistraat in Amsterdam. Behalve geld en cheques moesten onder meer ook effecten in depot en tegoeden bij banken, spaarbanken, postcheque- en girodiensten worden overgeschreven naar dan wel worden ingeleverd bij Liro. Alle inleveringsplichtige Joden werden dus gedwongen een rekening bij Liro te openen, maar over de ingeleverde waarden konden zij vervolgens niet meer direct beschikken. Plaatselijke banken moesten de daar in beheer gegeven fondsen en gelden overschrijven naar de Liro.¹⁴⁷

Getuige brieven die de Omnia op respectievelijk 20 en 21 oktober 1943 verstuurd aan zowel burgemeester Van der Lely als de Liro met het verzoek om informatie over de hoogte van het saldo op de rekening van Abraham Benjamins bij de Liro had in ieder geval Abraham een rekening bij deze bank.¹⁴⁸ Overigens is er alleen een reactie van Van der Lely op dit verzoek bewaard gebleven,

---

¹⁴² Ibidem.

¹⁴³ Nationaal Archief, NBI, inv. nr. 34734.

¹⁴⁴ Kadaster Archiefviewer, kadastrale gemeente Woudrichem, Leggerartikel 966, A. Benjamins.

¹⁴⁵ Nationaal Archief, NBI. Dit betreft de zogenaamde *Verkaufsbücher*, toegankelijk gemaakt via <https://www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/open-data-indexen>.

¹⁴⁶ NIOD, Collectie dossiers afkomstig uit de archieven van de Omnia-Treuhandgesellschaft (hierna: Omnia), inv. nrs. 364 en 4929.

¹⁴⁷ Gerard Aalders, *Roof. De ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 1999), p. 171-173.

¹⁴⁸ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 37; NIOD, Omnia, inv. nr. 4929.

gedateerd 26 oktober 1943, waarin hij meedeelde dat 'mij niets bekend is omtrent de door u bedoelde aangelegenheid betreffende A. Benjamins'.¹⁴⁹

Rechtsherstel

Het Nederlands Beheersinstituut (NBI) beheerde na de oorlog onder meer de vermogens van tijdens de oorlog verdwenen personen, in de meeste gevallen gedeporteerde of ondergedoken Joden. Zo voerde het NBI ook het beheer over de vermogens van Abraham, Jozef Abraham Azn. en Hartog Benjamins. Als bewindvoerder van de vermogens van de twee eerstgenoemden werd in januari 1946 zoon en broer Mozes Hartog Benjamins aangesteld, mede namens zijn zuster Magdalena Helena Frank-Benjamins.¹⁵⁰ Als bewindvoerder van het vermogen van Hartog Benjamins werd begin 1946 dochter Mina Carolina Benjamins aangesteld, mede namens haar zus Helena Magdalena Waterman-Benjamins.¹⁵¹

De afhandeling van het beheer was vaak een langdurige kwestie. Het archief van het NBI is in 1968 afgesloten. Op 25 maart 1952 werd het bewindvoerderschap van Mozes Hartog Benjamins over zijn ouders beëindigd, toen de overlijdensakten van Abraham Benjamins en zijn vrouw in het register van overlijden van de gemeente Woudrichem konden worden ingeschreven. Alle roerende en onroerende zaken die Abraham Benjamins in augustus 1941 in bezit had, kwamen toen in eigendom van Mozes Hartog.¹⁵²

Met betrekking tot de woning van Jozef Abraham Azn. Benjamins aan de Vissersdijk was rechtsherstel gevraagd en verkregen: op 14 oktober 1951 werd het huis door Mozes Hartog openbaar verkocht. Op 27 juni 1952 werd de overlijdensakte van Jozef Abraham Azn. Benjamins in het Woudrichemse overlijdensregister opgenomen.¹⁵³

Mina Carolina Benjamins benoemde, vermoedelijk vanwege haar emigratie naar Israël, haar zuster Helena Magdalena Waterman-Benjamins op 30 december 1947 als haar lasthebber.¹⁵⁴ Aan het begin van de jaren vijftig werden de bezittingen van Hartog Benjamins overgedragen aan Simon Waterman, echtgenoot van Helena Magdalena.¹⁵⁵

---

¹⁴⁹ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 37.

¹⁵⁰ BHIC, archief Kamer van Koophandel voor Tilburg en omstreken, Handelsregister, inv. nr. 103594.

¹⁵¹ Ibidem, inv. nr. 103649.

¹⁵² Kadaster Archiefviewer, kadastrale gemeente Woudrichem, Leggerartikel 1753, Mozes Hartog Benjamins.

¹⁵³ Nationaal Archief, NBI, inv. nrs. 34734 en 34856.

¹⁵⁴ Ibidem, inv. nr. 34859.

¹⁵⁵ Kadaster Archiefviewer, kadastrale gemeente Woudrichem, Leggerartikel 1683, Simon Waterman.

7. Na de oorlog

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de vraag hoe er sinds de Tweede Wereldoorlog is omgegaan met de hoofdrolspelers uit dit onderzoek. Het gaat daarbij achtereenvolgens om de gemeentelijke organisatie en burgemeester Van der Lely in het bijzonder, en om de uit Woudrichem afkomstige Joodse slachtoffers van het nazi-regime.

Zuivering van gemeentelijk personeel

Na de bevrijding zijn er in Nederland op grote schaal zuiveringen doorgevoerd, waarbij het handelen van bepaalde personen in oorlogstijd beoordeeld is. Ook het optreden van ambtenaren werd onder de loep genomen. Hiervoor werd een aparte organisatie in het leven geroepen: het Centraal Orgaan op de Zuivering van het Overheidspersoneel, dat in totaal ongeveer dertigduizend personen liet onderzoeken. Daaronder waren ook de nodige burgemeesters. Zo werd de Woudrichemse NSB-burgemeester Van Straten kort na de bevrijding geschorst, gearresteerd en geïnterneerd in fort Bakkerskil te Nieuwendijk.¹⁵⁶ Bij besluit van de Minister van Binnenlandse Zaken van 22 november 1945 werd hij ontslagen wegens ontrouw.¹⁵⁷

Ook S.H. Bax werd op 20 mei 1945 gearresteerd, in Bakkerskil in hechtenis genomen en op 2 juni 1945 'gestaakt' in zijn functie van gemeenteontvanger. Staking was een neutrale maatregel, in afwachting van nader onderzoek.¹⁵⁸ In afwachting van dat onderzoek werd Bax op 11 september 1945 in voorlopige vrijheid gesteld. De zuiveringscommissie voor ambtenaren van de gemeente Woudrichem adviseerde om Bax te ontslaan, 'gelet op zijn gedragingen, veel omgang met Duitse autoriteiten, waardoor hij het vertrouwen van de inwoners van de gemeente heeft verloren'. Bax was behalve gemeenteontvanger ook directeur van de N.V. Bax groothandel en fabrieken. In die hoedanigheid én als vertegenwoordiger van grossiers in Nederland bij het Centraal Distributie Kantoor had hij veelvuldig contact met Duitse instanties en personen. Er werd hem ten laste gelegd dat hij door zijn omgang met Duitsers openlijk had laten merken dat hij ingenomen was met de aanwezigheid van de vijand, dat hij had geprofiteerd van de situatie tijdens de bezetting, en dat hij de vijand had gesteund door financieel bij te dragen aan de Stichting Winterhulp Nederland (WHN). Bij de uitspraak in deze zaak in juli 1947, waarbij ook ontlastende verklaringen mee werden genomen in de afweging, werd het advies van de zuiveringscommissie niet opgevolgd. Bax kreeg geen ontslag, wel een schriftelijke berisping van de Commissaris van de Koningin. Deze berisping betrof uitsluitend zijn steun aan de Winterhulp, die men 'zeer laakbaar' vond. Bax bleef in dienst van de gemeente Woudrichem tot 1953, toen hem eervol ontslag werd verleend vanwege het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd.¹⁵⁹

Burgemeester Van der Lely

Ook voor burgemeester Jacob van der Lely is in het kader van de naoorlogse zuiveringen een dossier aangelegd. Zijn opsporingsdossier bevindt zich in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging en is vrij beknopt. Het bevat enkele documenten die zijn verzameld en opgemaakt door de Politieke Recherche Afdeling in 's-Hertogenbosch. Een archiefkaart vermeldt de toen aan het licht gekomen verdenkingen tegen Van der Lely. Die betroffen zijn steun aan WHN en het feit dat hij buurschapshoofd was van de Nederlandse Volks Dienst (NVD), waarvan een bewijsstuk uit september 1941 is bijgevoegd.

---

¹⁵⁶ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 843.

¹⁵⁷ BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 1231.

¹⁵⁸ R. te Slaa, *Rapport onderzoek naar voormalig burgemeester van Hoogeveen J. Tjalma* (zonder plaats, NIOD 2020), p. 37.

¹⁵⁹ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 766; BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 1090.

Op 1 juni 1947 werd besloten het zuiveringsdossier van Van der Lely te voorzien van het kenmerk GNO: Geen Nader Onderzoek noodzakelijk.¹⁶⁰ Het is onduidelijk of deze aanduiding werd toegekend omdat men geen aanleiding zag voor verder onderzoek, of omdat men had geconstateerd dat Van der Lely al tijdens de oorlog was overleden.

Het onderzoek naar het oorlogsverleden van burgemeester Van der Lely dat na de oorlog gestart werd, richtte zich dus uitsluitend op zijn betrokkenheid bij Winterhulp en NVD. Zoals gezegd werd het ambtenaren en burgemeesters na de bevrijding zwaar aangerekend indien zij medewerking hadden verleend aan Winterhulp, zeker wanneer zij na 1 januari 1943 nog actief hadden meegewerkt. Een voorbeeld hiervan is de schriftelijke berisping van gemeenteontvanger Bax. In de gemeente Vlijmen werd een ambtenaar onder andere gestaakt 'omdat hij na 1 januari 1943 nog heeft gecollecteerd voor WHN'; ook hij ontving uiteindelijk een schriftelijke berisping.¹⁶¹ Daarentegen werd tegen het buurtschapshoofd van Winterhulp in de gemeente Andel, een ambtenaar die deze functie ook in januari 1944 nog bekleedde, geen zuiveringsactie ondernomen.¹⁶²

Zoals eerder vermeld zijn er over het functioneren van Winterhulp in Woudrichem slechts gegevens tot en met maart 1941, maar er zijn aanwijzingen dat Van der Lely ook in 1943 nog aan Winterhulp heeft bijgedragen. Dat kan althans worden afgeleid uit een verklaring van gemeenteontvanger Bax, die hierin aangaf dat hijzelf in de jaren 1941-1943 aan Winterhulp had bijgedragen 'om de voormalige burgemeester Van der Lely ter wille te zijn, omdat hij zelf ook altijd ongeveer f 2,50 per maand aan Winterhulp bijdroeg'.¹⁶³

Overigens legde burgemeester Van Rijswijk in november 1946 een voor Bax ontlastende verklaring af, die indirect ook ontlastend was voor Jacob van der Lely. Van Rijswijk verklaarde dat Bax hem had verteld dat zijn onderneming een aanslag had gekregen voor de Winterhulp van vijfhonderd gulden, waarvan vijftwintig gulden was betaald 'om er af te komen'. Ook Bax' persoonlijke bijdragen aan de collectes zouden niet zijn gedaan uit affiniteit met de Winterhulp maar uitsluitend om de toenmalige burgemeester Van der Lely 'niet in ongelegenheid te brengen, daar deze collecten zeer weinig oprachten en ook de burgemeester zelf enkel met dat doel daaraan bijdroeg'.¹⁶⁴

Herdenken

In de eerste naoorlogse gemeenteraadsvergadering van Woudrichem, op 3 december 1945, werd burgemeester Van der Lely door waarnemend burgemeester en verzetsman J. Kuijpers herdacht en bedankt 'voor alles wat hij in het belang der gemeente gedaan heeft, daarbij de verzekering uitsprekende dat zijn nagedachtenis in eere zal worden gehouden'. Kuijpers toonde zich eveneens dankbaar 'voor de wijze waarop de 5 oorlogsjaren zijn doorgekomen, aangezien slechts 1 inwoner uit gevangenschap niet is teruggekeerd, terwijl ook de aangebrachte beschadigingen zeer zijn meegevallen'. Merkwaardig genoeg bleef het lot van de gedeporteerde Joodse stadsgenoten geheel ongenoemd.¹⁶⁵

---

¹⁶⁰ Nationaal Archief, CABR, inv. nr. 93493.

¹⁶¹ SALHA, archief gemeentebestuur Vlijmen 1920-1948, inv. nr. 100.

¹⁶² SALHA, archief gemeentebestuur Andel 1940-1972, inv. nrs. 147-148 en 305; T. van Tilborg, 'Een klacht na de oorlog' in: *Historische Reeks Land van Heusden en Altena. Deel 28. Oorlog in Altena. 75 jaar vrijheid* (Meeuwen 2020) p. 79-89, aldaar p. 83-84.

¹⁶³ BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 1090.

¹⁶⁴ Nationaal Archief, archief van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Zuivering Ambtenaren en Nederlandse Orden (1940) 1945-1959 (1984), inv. nr. 02105.

¹⁶⁵ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 726.

Over Van der Lely werden ook bij de installatie van burgemeester Van Rijswijk in 1946 lovende woorden gesproken. Waarnemer Kuijpers noemde hem bij die gelegenheid ‘een man van groote regeerskracht’, die zijn gemeente jarenlang ‘met onkreukbare trouw gediend heeft’ en wiens nagedachtenis daarom in Woudrichem ‘steeds in hooge eere’ zou blijven. ‘Een man van het formaat van wijlen burgemeester Van der Lely is moeilijk te vervangen’, aldus Kuijpers. Vervolgens hing hij bij Van Rijswijk de ambtsketen om, ‘die hij voor de moffen heeft kunnen bewaren en die nooit door een onwaardige is gedragen’, want ‘ongerept ontving ik het uit de handen van wijlen burgemeester Van der Lely’. Ook de nieuwe burgemeester vermeldde in zijn dankwoord Van der Lely, met wie hij bijna negentien jaar ‘op de meest vriendschappelijke wijze in het belang der gemeente [had] mogen samenwerken.’¹⁶⁶

Ook de Vereniging van burgemeesters en secretarissen in het Land van Heusden en Altena herdacht Van der Lely in haar eerste naoorlogse bijeenkomst, op 18 juli 1946. Burgemeester Van der Schans van Eethen memoreerde hem ‘als een trouw vriend en een bekwaam en zaakkundig collega’.¹⁶⁷ Kort na de oorlog werd over de overleden burgemeester Van der Lely dus telkens in lovende bewoordingen gesproken, ook door personen die zich actief tegen de Duitse bezetting hadden gekeerd.

De slachtoffers

Naar de slachtoffers lijkt kort na de bevrijding veel minder aandacht te zijn uitgegaan, een situatie die zich overigens in heel Nederland voordeed.¹⁶⁸ Wel werd J. Benjamins – het moet hier gaan om Jozef Abraham, maar het is niet duidelijk of het de zoon van Abraham of van Hartog betreft – in 1949 kort herdacht bij de viering van het 12,5-jarig bestaan van de Woudrichemse toneelvereniging De Schakel.¹⁶⁹ Ook bij het 12,5 jarig bestaan van het Woudrichemse fanfarekorps Kunst en Vriendschap in 1953 werden als oud-leden de beide neven Jozef Abraham Benjamins herdacht.¹⁷⁰

Het lot van de families Benjamins en Rosina Hertzberger kreeg pas in een later stadium een plek in het collectieve geheugen van de Woudrichemse samenleving, vooral dankzij geschiedschrijving en de oprichting van gedenktekens.

Geschiedschrijving

In verband met de geschiedschrijving moet specifiek het werk van Bert van Straten worden genoemd. In het in 1993 door hem gepubliceerde boek *Mediene Sjtampers*, over de geschiedenis van de joden in Werkendam en Woudrichem, was vanzelfsprekend veel aandacht voor de oorlogsjaren.¹⁷¹ In 1997 publiceerde Van Straten bovendien een persoonlijk boekje, waarin hij verslag deed van reizen naar Auschwitz en Israël, onder meer om er een bezoek te brengen aan nazaten van de familie Benjamins.¹⁷² En in 2017 verscheen een publicatie van dezelfde auteur met Raoul Nijst naar aanleiding van de plaatsing van enkele Stolpersteine in Woudrichem.¹⁷³ In hetzelfde jaar liet de Stichting Gedenkteken Oorlogsslachtoffers gemeente Woudrichem een boek verschijnen over de personen die op

---

¹⁶⁶ Ibidem; *De Sirene*, 13 juni en 20 juni 1946.

¹⁶⁷ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. S014.

¹⁶⁸ Zie hierover: M. Citroen, *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (zonder plaats 2021).

¹⁶⁹ *Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken*, 2 maart 1949.

¹⁷⁰ *Nieuwsblad voor Gorinchem en omstreken*, 27 november 1953.

¹⁷¹ Van Straten, *Mediene Sjtampers*.

¹⁷² B. van Straten, *Er was toen en er is nu...* (Woudrichem 1997).

¹⁷³ R. Nijst en B. van Straten, *23 in getal. Stolpersteine, ‘Waarom Stolpersteine?’ en crowdfunding voor het landelijk Holocaust Namenmonument in Amsterdam* (zonder plaats [2017]).

oorlogsmonumenten in de toenmalige gemeente Woudrichem worden herdacht. Hierin worden ook de leden van de gezinnen Benjamins en Rosina Hertzberger gememoreerd.¹⁷⁴

Naast publicaties zijn er in Woudrichem ook enkele exposities ingericht waarin de Joodse oorlogsslachtoffers centraal stonden. Zo was in 2018 in het Visserij- en Cultuurhistorisch Museum de tentoonstelling 'Waarom Stolpersteine' te zien, en is daar in de zomer van 2021 een expositie te zien over Woudrichem in de jaren rond de Tweede Wereldoorlog.

Gedenktekens

Aan het begin van de jaren negentig van de vorige eeuw is in de tuin van het Woudrichemse gemeentehuis een monument onthuld voor de plaatselijke oorlogsslachtoffers. De hiertoe in het leven geroepen Stichting Gedenkteken Oorlogsslachtoffers in de gemeente Woudrichem stelde zich ten doel een monument op te richten en op 4 mei een herdenking te organiseren ter gedachtenis van de oorlogsslachtoffers in de gemeente Woudrichem. Het op 26 april 1991 onthulde gedenkteken, vervaardigd door kunstenaar Jaap Hartman, vermeldt de namen van alle slachtoffers en telt daarnaast vijf afzonderlijke beelden. Een van die beelden symboliseert de Joodse oorlogsslachtoffers en toont een vrouw die op transport wordt gesteld, terwijl zij een kind en een koffer draagt, terwijl een ander kind zich angstig achter haar verschuilt. De onthulling van het monument ging gepaard met de opening van de expositie 'Getekend in Westerbork'. In zijn toespraak bij die gelegenheid stond wethouder Van Oostrum expliciet stil bij het lot van het Joodse volk. Eind 1991 werd het monument door de stichting in eigendom overgedragen aan de gemeente, en werd het geadopteerd door de basisscholen in de gemeente Woudrichem.¹⁷⁵

Voor de zes omgebrachte leden van de gezinnen Benjamins is ook in Gorinchem een monument opgericht. Kort na de bevrijding plaatsten nabestaanden een symbolisch graf voor Abraham Benjamins bij de joodse begraafplaats aan de Willem de Vries Robbéweg. Abraham was penningmeester van de joodse gemeenschap en had al tijdens zijn leven een graf op de begraafplaats aangekocht. Het monument, dat bestaat uit een staande grafzerk en een liggende gedenksteen, vermeldt ook de namen van de vijf andere Woudrichemse familieleden.¹⁷⁶

De herinnering aan de familie Benjamins heeft ook vorm gekregen in een nieuwe straatnaam. In januari 1998 besloot de gemeenteraad van Woudrichem om het gedeelte van de Almkerkseweg dat gelegen is tussen 't Rond en de Burgemeester Van der Lelystraat de naam 'Benjaminslaan' te geven. Op 4 mei onthulde burgemeester Worell het nieuwe straatnaambordje, nadat hij een toespraak hield waarin uitvoerig werd stilgestaan bij het tragische lot dat de leden van de gezinnen Benjamins trof. Bij de plechtigheid waren ook enkele in Nederland, Israël en de Verenigde Staten woonachtige nazaten van de families Benjamins aanwezig. De vernoeming van de straat naar hun omgebrachte familieleden werd door hen 'met enorme waardering en respect ontvangen'.¹⁷⁷

En in oktober 2016 werd in Woudrichem het initiatief genomen om zeven Stolpersteine te plaatsen ter nagedachtenis aan de weggevoerde Joodse inwoners die in 1942 en 1943 in Auschwitz zijn vermoord. Voor de woning aan Kerkstraat 18 werden vier Stolpersteine aangebracht ter herinnering aan Abraham Benjamins, Berendina Benjamins-Blok, zoon Jozef Abraham Benjamins en huishoudster Rosina

---

¹⁷⁴ T. van Tilborg, *Herinner... de namen* (Uitwijk 2017), p. 118-125.

¹⁷⁵ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1973-2000, inv. nr. 2678.

¹⁷⁶ <https://www.4en5mei.nl/oorlogsmonumenten/zoeken/115/gorinchem-monument-voor-de-familie-benjamins>.

¹⁷⁷ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1973-2000, inv. nr. 7.

Hertzberger.¹⁷⁸ Voor het pand Kerkstraat 74 werden drie Stolpersteine geplaatst, met de namen van Hartog Benjamins, Johanna Benjamins-Van Straaten en zoon Jozef Abraham Benjamins. De plaatselijke dichter Marcel Vaandrager schreef voor deze gelegenheid een gedicht.¹⁷⁹

---

¹⁷⁸ De naam Hertzberger werd op deze struikelsteen abusievelijk gespeld als 'Herzberger'. Te harer nagedachtenis is overigens ook aan de Kruisstraat 64 in Eindhoven een Stolperstein geplaatst (<https://stolpersteine-guide.de/map/biografie/1581/kruisstraat-64>).

¹⁷⁹ R. Nijst en B. van Straten, *23 in getal. Stolpersteine, 'Waarom Stolpersteine?' en crowdfunding voor het landelijk Holocaust Namenmonument in Amsterdam* (zonder plaats [2017]); Van Tilborg, *Herinner... de namen*, p. 122-125.

8. Duiding

In dit hoofdstuk draait het om de vraag hoe – tachtig jaar na dato – het handelen van burgemeester Van der Lely in de Tweede Wereldoorlog moet worden beoordeeld. In de voorafgaande hoofdstukken is uitvoerig de context geschetst waarbinnen burgemeesters in bezettingstijd moesten opereren. Dit hoofdstuk gaat specifiek in op de conclusies uit het onderzoek van Bert van Straten en Raoul Nijst, die immers aanleiding vormden voor de totstandkoming van dit onderzoeksrapport. Nadat de door Van Straten en Nijst geformuleerde kritiek op Van der Lely ter sprake is gebracht, wordt diens optreden tijdens de bezetting in het licht van de bevindingen uit dit rapport geëvalueerd.

Burgemeester van alle Woerkummers?

Het onderzoek van Van Straten en Nijst is beschreven in hun rapport ‘J. van der Lely, burgemeester van alle Woerkummers?’ en in een brief met aanvullende gegevens die zij op 24 november 2020 richtten aan de gemeenteraad van Altena. De bevindingen uit het rapport en de brief worden hieronder in verkorte vorm weergegeven en voorzien van commentaar.

Registratie, isolatie en deportatie

In de eerste plaats benadrukken Van Straten en Nijst de proactieve opstelling van burgemeester Van der Lely bij de registratie, isolatie en deportatie van de Joodse inwoners van Woudrichem. Zo zou Van der Lely actief hebben meegewerkt aan de behoefte van de Duitse bezetter om alle Joden te registreren, door in het kader van de aanmeldingsplicht de namen vrij te geven van de families Benjamins en Rosina Hertzberger.¹⁸⁰ Bovendien verstreekte Van der Lely enkele opgaven over mannelijke Joodse inwoners aan het gewestelijk arbeidsbureau in Dordrecht. Uit de omstandigheid dat Van der Lely begin 1942 verzocht om twee extra borden met de tekst ‘Voor Joden verboden’ nadat hij er vijf in plaats van zeven ontvangen had, concluderen Van Straten en Nijst dat het hem ‘ontbrak aan iedere waarneembare menselijke intentie om de Joden deze isolatie te besparen’. Ook constateren de auteurs dat Van der Lely de deportatie van de Joodse inwoners van Woudrichem actief bevorderde door in juni 1942 hun namen door te geven. En in november 1942 zou Van der Lely de Woudrichemse politie opdracht hebben gegeven eventuele vluchtpogingen van Abraham en Berendina Benjamins te verhinderen.¹⁸¹ In opdracht van Van der Lely zou de politie de hele avond en nacht in de woning hebben gepost, waarna het echtpaar de volgende dag onder politiebegeleiding naar Gorinchem werd gebracht. Mede dankzij Van der Lely en de door hem aangestuurde veldwachter kon de Duitse bezetter in Woudrichem zijn taak volbrengen.

Inderdaad heeft Van der Lely aan de genoemde registraties en opgaven zijn medewerking verleend, en er kunnen nog meer voorbeelden worden gegeven van gegevens die door de burgemeester zijn aangeleverd. Daarbij moet wel worden bedacht dat Van der Lely in alle gevallen reageerde op een concreet verzoek of een concrete verordening dienaangaande. Afgaande op de bewaard gebleven archiefstukken handelde hij in dit verband nimmer ongevraagd of op eigen initiatief. Dat geldt ook voor zijn verzoek om toezending van twee ontbrekende borden ‘Voor Joden verboden’, dat inderdaad de suggestie wekt dat de burgemeester een verordening tot in de puntjes wilde uitvoeren. Het was Van der Lely vermoedelijk bekend dat er controles plaatsvonden en dat er maatregelen werden genomen indien deze borden niet waren aangebracht. Verenigingen die weigerden hun lokaliteiten ‘voor joden verboden’ te verklaren, zagen de gebouwen door de politie gesloten worden.¹⁸² De vraag is dan ook of de burgemeester hierin wel een andere keuze had. Uit het feit dat de procureur-generaal in ‘s-

---

¹⁸⁰ Het onderzoeksrapport spreekt enkele malen abusievelijk van ‘J. Hertzberger’.

¹⁸¹ Het onderzoeksrapport spreekt per abuis van ‘Jozef Abraham Hartogzoon’.

¹⁸² Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 447.

Hertogenbosch Van der Lely er een week na het verstrijken van de termijn aan moest herinneren dat hij het ophangen van de borden nog niet had bevestigd, zou ook kunnen worden afgeleid dat de burgemeester in deze casus juist niet overijverig acteerde.

In 1941 hebben alle Nederlandse burgemeesters zonder vertraging aan de opgave van de in hun gemeente woonachtige Joden meegewerkt. Sommigen spanden zich in om dit zo nauwkeurig mogelijk te doen, zoals de burgemeester van Houten die druk uitoefende op de echtgenote van de dorpsarts om haar afstamming uit te zoeken en die dreigde om anders te melden dat er in zijn gemeente een twijfelgeval was.¹⁸³ Anderen interpreteerden de regels minder strikt. Mogelijk kan ook de verlate aangifte van Rosina Hertzberger op die manier worden gezien. Zij vestigde zich in september 1941 in Woudrichem. Hoewel Van der Lely verplicht was dit binnen een week door te geven aan de Rijksinspectie voor de Bevolkingsregisters, gebeurde dit pas in april van het daaropvolgende jaar.¹⁸⁴

Ook qua betrokkenheid bij de fysieke deportatie onderscheidden maar weinig burgemeesters zich in positieve zin. Slechts in drie van de meer dan duizend gemeenten hebben burgemeesters geweigerd Joden op te halen. Deze burgemeesters werden na hun weigering door de Duitsers ontslagen. Hiermee is niet gezegd dat zich op geen enkele andere manier verzet onder burgemeesters heeft voorgedaan, maar het vond plaats 'in de marge' van de anti-Joodse maatregelen, waarbij te denken valt aan het tippen van Joden dat arrestatie aanstaande was, het afgeven van blanco of valse persoonsbewijzen of het zorgen voor een onderduikadres.¹⁸⁵ Er zijn overigens geen verdere aanwijzingen dat ook burgemeester Van der Lely op een soortgelijke wijze heeft getracht de Joodse inwoners van zijn stad te helpen.

Anders dan Van Straten en Nijst menen, staat het niet vast dat het Van der Lely was die in november 1942 de Woudrichemse politiebeambte opdracht gaf het gezin Benjamins te bewaken teneinde te voorkomen dat zij zouden vluchten om aan deportatie te ontsnappen. In de eerste oorlogsjaren vond op initiatief van de bezetter immers een grootscheepse reorganisatie van de politie plaats, die op lokaal niveau onder meer als gevolg had dat de zeggenschap over de politie aan het gezag van de burgemeester werd onttrokken.¹⁸⁶ Ondenkbaar is het niet, maar de gelijktijdige betrokkenheid van de *Sicherheitspolizei* bij het oppakken van Joden in Gorinchem maakt het aannemelijk dat ook in Woudrichem het initiatief tot het oppakken van het gezin Benjamins van elders kwam. Ook in dit geval zijn er geen aanwijzingen dat de burgemeester handelde op eigen initiatief.¹⁸⁷

Beroving

Van Straten en Nijst komen verder tot de conclusie dat burgemeester Van der Lely ook heeft bijgedragen aan de financiële en economische onteigening van de families Benjamins en van Rosina Hertzberger. Dat zou hij hebben gedaan door een overzicht te verstrekken van door Joden ingeleverde rijwielen en door eind 1942 de *Beauftragte* van de rijkscommissaris te informeren over de woningen van Joden die er in de gemeente Woudrichem waren. Ook zou Van der Lely hebben meegewerkt aan de overdracht van huisraad uit een van de woningen aan andere inwoners van Woudrichem, liet hij de Duitsers weten dat hij beschikte over de sleutels van een van de woningen, en reageerde hij op een verzoek om inlichtingen over de hoogte van het bedrag dat vrijkwam bij het bedrijf van Abraham Benjamins.

---

¹⁸³ Notitie NIOD, p. 7.

¹⁸⁴ Zie hiervóór, hoofdstuk 5.

¹⁸⁵ Notitie NIOD, p. 7-8.

¹⁸⁶ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 425-440.

¹⁸⁷ Zie hiervóór, hoofdstuk 5.

Ook in reactie op deze constatering moet worden opgemerkt dat Van der Lely steevast handelde in reactie op een verzoek dat hij ontving. Zeker in het geval van de liquidatie van Joodse bedrijven en de inbeslagname van Joodse bezittingen was sprake van een groot aantal instanties dat handelend optrad, waarbij het gemeentebestuur met regelmaat om inlichtingen over de situatie ter plaatse werd verzocht.¹⁸⁸ Er is overigens geen enkele aanwijzing dat de gemeente Woudrichem, de burgemeester of een van de ambtenaren geprofitteerd heeft of misbruik gemaakt heeft van de door de bezetter geëntameerde beroving van Joodse inwoners.

Juridische bespiegeling

In het betoog van Van Straten en Nijst is een grote rol weggelegd voor de destijds geldende regelgeving. Het optreden van Van der Lely zou in strijd zijn geweest met artikel 4 van de Grondwet uit 1938, het Landoorlogsreglement, de *Aanwijzingen* uit 1937 en het in mei 1943 geformuleerde *Commentaar op de Aanwijzingen*. De suggestie wordt gewekt dat, wanneer Van der Lely overeenkomstig deze wet- en regelgeving zou hebben gehandeld, alle inwoners van Woudrichem op een gelijke behandeling hadden kunnen rekenen.

Het is een te eenvoudige voorstelling van zaken wanneer wordt verondersteld dat bestuurders in oorlogstijd de bestaande regelgeving eenvoudigweg konden respecteren. Omdat bestaande juridische kaders in een oorlogssituatie niet zonder meer voldoen, kan achteraf niet een strikt juridisch maar hooguit een politiek-moreel oordeel worden gegeven over hun handelen. Overigens betogen Van Straten en Nijst met recht dat Van der Lely de wetgeving, inclusief de *Aanwijzingen*, moest kennen, en dat hij ze ook daadwerkelijk kende. Maar in hoofdstuk 3 is toegelicht dat de *Aanwijzingen* allerminst een heldere richtlijn boden voor hoe een burgemeester zich moest opstellen. Meer expliciete *aanwijzingen* kwamen er in mei 1943 met het *Commentaar op de Aanwijzingen*, waarin onder meer specifiek was vermeld dat het verlenen van medewerking aan maatregelen op het gebied van de Jodenvervolgving moest worden geweigerd. In heel Nederland was toen het merendeel van de Joden al opgepakt, ook in Woudrichem.¹⁸⁹

In het *Commentaar* werd bestuurders en ambtenaren verder gewezen op hun individuele verantwoordelijkheid, terwijl secretaris-generaal Frederiks van Binnenlandse Zaken voortdurend een politiek bepleitte die zich kenmerkte door een zekere meegaandheid jegens de bezetter teneinde het bestaande bestuursapparaat te handhaven en een NSB-bewind te voorkomen. Deze opstelling bracht burgemeesters en ook provinciecommissarissen tot vergaande concessies, onder meer ten aanzien van de Jodenvervolgving en de Winterhulp. Gevolg was, dat veel bestuurders een onderscheid gingen maken tussen hun eigen ambtelijk functioneren en de onstuitbare vervolgingswoede van de Duitsers, die werd gezien als een perfide uitwas waartegen niets te beginnen viel. Deze min of meer berustende houding werd begin 1942 in juridische zin gelegitimeerd toen de Hoge Raad der Nederlanden concludeerde dat de wettelijke maatregelen van de bezetter niet aan het Landoorlogsreglement kon worden getoetst, en dat de Duitse maatregelen met inbegrip van de antisemitische verordeningen golden als regulier recht.¹⁹⁰

Aanvullende onderzoeksresultaten in brief

In een brief van 24 november 2020 hebben Van Straten en Nijst nog een aantal aanvullende onderzoeksresultaten aan de gemeenteraad van Altena voorgelegd. Deze bevindingen hebben betrekking op de Nederlandse Arbeidsdienst en *Arbeitseinsatz*; de Winterhulp; de oprichting van een

---

¹⁸⁸ Zie hiervóór, hoofdstuk 6.

¹⁸⁹ Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 547-552.

¹⁹⁰ Notitie NIOD, p. 2-5.

vereniging; en de laatste herbenoeming van Van der Lely in 1943. Ook op deze aanvullende bevindingen wordt hier kort ingegaan.

In augustus 1942 en september 1943 zou burgemeester Van der Lely de namen van mannelijke inwoners uit bepaalde geboortejaren desgevraagd hebben doorgegeven met het oog op de Arbeidsdienstplicht¹⁹¹, aldus Van Straten en Nijst. Uit hun toelichting op dit punt blijkt echter dat deze Arbeidsdienstplicht hier wordt verward met de Arbeidsinzet (*Arbeitseinsatz*). Bij deze *Arbeitseinsatz* ging het om de tewerkstelling van arbeidskrachten uit de bezette gebieden in Duitsland. Dit omstreden fenomeen zorgde ervoor dat een half miljoen Nederlandse mannen voor kortere of langere tijd naar Duitsland vertrokken, waardoor een groot aantal gezinnen ontwricht raakten. Terecht maken Van Straten en Nijst duidelijk dat het *Commentaar op de Aanwijzingen* stelde dat op het gebied van onder meer de Jodenvervolging en de *Arbeitseinsatz* niet met de bezetter mocht worden samengewerkt, maar de door Van der Lely verstrekte inlichtingen betreffen niet de *Arbeitseinsatz* maar de Nederlandse Arbeidsdienst, die de werkloosheid beoogde te bestrijden en gericht was op het uitvoeren van werkzaamheden met een algemeen maatschappelijk belang, zoals het herstellen van oorlogsschade, het ontginnen van woeste gronden, het uitvoeren van droogleggingen en ruilverkavelingen, en incidenteel ook de hulp bij agrarische werkzaamheden zoals het rooien van aardappelen.¹⁹² Overigens beperkte de betrokkenheid van Van der Lely bij de Arbeidsdienst zich, voorzover valt na te gaan, opnieuw tot het desgevraagd voldoen aan een verzoek om informatie. Zijn Gorinchemse collega Van Rappard werd in de naoorlogse zuiveringen verweten dat hij mensen had overgehaald zich te melden voor de Arbeidsdienst.¹⁹³

Met betrekking tot de Winterhulp merken Van Straten en Nijst op dat Van der Lely getrouw de instructies van hogerhand uitvoerde en zijn actieve bemoeienis met Winterhulp pas stopte bij zijn overlijden. Dat Van der Lely de Winterhulp steunde wordt vermeldt in het dossier dat van hem is opgemaakt in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Zoals in hoofdstuk 3 al ter sprake kwam, zijn er over de Winterhulp in Woudrichem slechts tot en met maart 1941 gegevens bewaard gebleven in de gemeentelijke archiefbescheiden. Een naoorlogse verklaring vermeldt dat Van der Lely nog in 1943 aan collectes doneerde van de Winterhulp,¹⁹⁴ maar het is niet bekend of zijn bemoeienis nog verder reikte en zo ja wat die dan inhield. Volgens Van Straten en Nijst had de burgemeester eerder kunnen stoppen met de Winterhulp, ook al zou dat problemen hebben gegeven met de bezetter. Hoewel het bekend is dat tal van burgemeesters in toenemende mate weerstand voelden tegen betrokkenheid bij de Winterhulp, is onduidelijk waarop de bewering van Van Straten en Nijst is gebaseerd dat andere burgemeesters uit eigen beweging hun betrokkenheid bij de Winterhulp voortijdig hadden beëindigd.

¹⁹⁵

---

¹⁹¹ Overigens gaf de gemeente Woudrichem ook nog op 21 juli 1944 een lijst met namen door met dit doel. Op dat moment was er nog geen NSB-burgemeester in de gemeente benoemd. SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 365.

¹⁹² Zie bijvoorbeeld de inleiding tot de inventaris van het archief van de Nederlandse Arbeidsdienst, dat zich bevindt bij het NIOD:

https://www.archieven.nl/mi/298/?mivast=298&mizig=210&miadt=298&micode=099&milang=nl&mizk_alle=arbeidsdienst&miview=inv2#inv3t3.

¹⁹³ K. Tammes, *Dwarsligger van beroep. Ridder van Rappard (1906-1994), de spraakmakendste burgemeester van Nederland* (Amsterdam 2018), p. 90.

¹⁹⁴ BHIC, archief van de Commissaris van de Koningin in Noord-Brabant 1920-1969, inv. nr. 1090 (proces-verbaal, 25 juni 1945).

¹⁹⁵ Zie ook hiervóór, hoofdstuk 3.

Een andere opmerking in de brief van Van Straten en Nijst heeft betrekking op de oprichting van de mandolineclub Togido in 1942. Van der Lely zou in een brief aan de officier van justitie in 's-Hertogenbosch hebben laten weten dat hij geen bezwaar had tegen het bestaan van deze vereniging, mede omdat er geen Joden onder de leden zouden zijn. Anders dan Van Straten en Nijst beweren, gaf Van der Lely in zijn schrijven ook andere overwegingen, namelijk dat geen van de leden lid was van een loge of bestuurslid was van een door de bezetter verboden organisatie. Met andere woorden: het bericht van Van der Lely was niet specifiek gericht tegen Joodse inwoners maar moet worden gezien in de context van de regels die tijdens de bezetting golden bij het oprichten van een vereniging. Overigens werd de komst van de mandolineclub verboden, aangezien deze strijdig werd bevonden 'met de openbare orde en de veiligheid van het openbare leven'.¹⁹⁶

Een laatste punt waarvoor in de brief met aanvullende onderzoeksresultaten aandacht wordt gevraagd is de derde herbenoeming van Van der Lely als burgemeester in 1943. Anders dan bij zijn eerdere herbenoemingen moest Van der Lely nu een eed afleggen in handen van de provinciecommissaris. Deze eed was voorgeschreven door rijkscommissaris Seyss-Inquart, en hield in dat een burgemeester de verordeningen en andere bepalingen van de bezetter stipt zou nakomen en dat hij zich zou onthouden van iedere handeling tegen de Duitsers. In de opvatting van Van Straten en Nijst leverde Van der Lely zich hiermee volledig uit aan het nazibewind. Het afleggen van de eed lijkt een extra bevestiging van conformeren aan de bezetter, maar de vraag is of dat zo is, want ook voordien konden individuele ambtenaren hun werk niet of niet op onderdelen weigeren zonder ontslag te nemen of te krijgen.¹⁹⁷ De kans is groot dat Van der Lely ook hier weer een afweging heeft gemaakt in het dilemma waar veel burgemeesters in oorlogstijd mee worstelden: moeten we blijven, of opstappen en vervangen worden door een NSB-burgemeester? Hoe dat ook zij: Van der Lely was in dit opzicht zeker geen uitzondering. In hetzelfde jaar 1943 lieten in totaal bijna dertig vooroorlogse burgemeesters zich herbenoemen.¹⁹⁸

Eindoordeel

Hoe moet nu, in het licht van het voorgaande, het handelen van burgemeester Van der Lely tijdens de bezetting worden beoordeeld? Van der Lely voldoet in veel opzichten aan het bekende cliché van de 'burgemeester in oorlogstijd'. Deze uitdrukking verwijst naar de dwangpositie waarin Nederlandse burgemeesters zich tijdens de Tweede Wereldoorlog bij hun taakuitvoering bevonden. Zij voelden zich gedwongen om ten behoeve van het grotere belang op hun post te blijven en te redden wat er te redden viel. Daarbij was het niet altijd mogelijk om moeilijke keuzes uit de weg te gaan en schone handen te houden.¹⁹⁹

Essentiële vraag bij de beoordeling van het optreden van burgemeester Van der Lely is dan ook niet of hij wel of niet aan Duitse maatregelen heeft meegewerkt, want dat hebben vrijwel alle burgemeesters en zij die weigerden waren spoedig geen burgemeester meer. Van groter belang is de mate waarin medewerking is verleend. Hoe heeft de burgemeester zich opgesteld onder de nieuwe omstandigheden? Wat was zijn reactie op de Duitse maatregelen? Bood hij weerstand en zocht hij naar wegen om de maatregelen te verzachten of er zelfs aan te ontkomen? Of zag hij erop toe dat de maatregelen nauwgezet werden uitgevoerd en liep hij er zelfs op vooruit en leverde meer dan wat werd gevraagd? Hoe heeft hij zich in zijn gemeenschap opgesteld; konden burgers in nood zich tot hem

---

¹⁹⁶ SALHA, archief gemeentebestuur Woudrichem 1929-1972, inv. nr. 26.

¹⁹⁷ Bakker, *Boekhouders van de Holocaust*, p. 79; Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 464.

¹⁹⁸ *Nederlandsche Staatscourant*, jaargang 1943 (geraadpleegd via www.delpher.nl).

¹⁹⁹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 11.

wenden, onderhield hij relaties met het verzet of was hij tijdens de bezetting toch vooral onzichtbaar?²⁰⁰

Op grond van de beschikbare archiefbronnen die in dit onderzoek ter sprake zijn gekomen, laten dergelijke vragen zich lastig beantwoorden. De bronnen zijn gering in aantal, onvolledig, en hoofdzakelijk ambtelijk van aard. De vrijwel steeds strikt formele en zakelijke toon biedt slechts een eenzijdig zicht op de veel complexere werkelijkheid. Van Straten en Nijst constateren dat het Van der Lely 'aan iedere waarneembare menselijke intentie ontbrak'. De menselijke kant wordt inderdaad niet zichtbaar, maar dat ligt in de eerste plaats aan de aard van de bronnen.

Bovendien verschoof het beeld van de collaboratie in de tijd. Wat in 1940 en 1941 een verantwoorde beslissing leek, was voor veel mensen vanaf 1943 een vorm van collaboratie.²⁰¹ Voor diverse burgemeesters werd de grens pas bereikt toen de bezetter burgers wilde laten werken aan verdedigingswerken vanaf 1944.²⁰² Burgemeesters moesten hiertoe een aantal burgers aanwijzen.²⁰³ Omdat hij dit geweigerd had, dook bijvoorbeeld de burgemeester van Almkerk onder in september 1944.²⁰⁴ Burgemeester Van der Lely overleed in december 1943. Hij heeft die afweging destijds niet hoeven en niet kunnen maken.

Geconcludeerd kan worden dat burgemeester Van der Lely in veel van de door Van Straten en Nijst aangevoerde gevallen desgevraagd reageerde op een van hogerhand aan hem voorgelegd verzoek. De actie was nooit ongevraagd of op eigen initiatief ondernomen. Uit Van der Lely's biografie rijst het beeld op van een ambtenaar pur sang, die bij het besturen van zijn gemeente misschien wel technocratische trekjes vertoonde. Maar de bewering van Van Straten en Nijst dat Van der Lely welwillende contacten had met de Duitsers en hen ongevraagd informatie aanleverde, valt niet te onderbouwen. Vooral daarom kunnen de conclusies niet worden onderschreven dat Van der Lely 'met grote ijver' de Duitse maatregelen uitvoerde, en dat hij 'een actieve rol heeft gespeeld in de financieel en economische onteigening (beroving) van de Joodse families uit Woudrichem'. Dat is een te vergaande en ongenueanceerde interpretatie van de bronnen. Het is waarschijnlijk niet zonder betekenis dat verzetsman J. Kuijpers zich na de oorlog herhaaldelijk in lovende bewoordingen over Van der Lely en hun onderlinge samenwerking heeft uitgelaten. Burgemeester Van der Lely is dan ook niet vergelijkbaar met andere burgemeesters van wie wel optreden bekend is dat als overijverig bestempeld kan worden, zoals burgemeester Tjalma van Hoogeveen. Op het gemeentehuis van Hoogeveen was al op 16 mei 1940, op een moment dat er nog geen antisemitische maatregelen van kracht waren, een lijst van alle Joodse inwoners van de gemeente aanwezig. Op basis van die lijst stuurde burgemeester Tjalma op diezelfde datum alle 'Joodsche gezinshoofden van Hoogeveen' een door hem ondertekende brief met de mededeling dat zij zich twee dagen later dienden te melden bij de 'Duitse Wacht' in de gemeente.²⁰⁵

Anderzijds bevatten de bronnen evenmin aanwijzingen voor een heldhaftig optreden. Nergens komt naar voren dat Van der Lely op enig moment niet aan een verzoek of verordening heeft voldaan of een protest heeft laten blijken.

---

²⁰⁰ NIOD notitie, p. 8-9.

²⁰¹ Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd*, p. 21.

²⁰² Ibidem, p. 636.

²⁰³ L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 7. Mei '43-Juni '44. Tweede helft* ('s-Gravenhage 1976), p. 1343.

²⁰⁴ L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12. Epiloog. Eerste helft* ('s-Gravenhage 1988), p. 352.

²⁰⁵ R. te Slaa, Rapport onderzoek naar voormalig burgemeester van Hoogeveen J. Tjalma (Amsterdam 2020) p. 101-102.

Tot slot

Ten onrechte menen Van Straten en Nijst dat het optreden van Van der Lely na de oorlog nimmer is onderzocht, omdat hij al in 1943 overleden was. Postuum heeft Van der Lely wel degelijk bijzondere rechtspleging ondergaan, wat blijkt uit zijn dossier in het CABR-archief. In dit dossier wordt melding gemaakt van steun aan Winterhulp Nederland en Van der Lely's functie van buurtschapshoofd van de Nederlandse Volks Dienst. Op 1 juni 1947 viel het besluit dat er geen nader onderzoek nodig was, al is het niet meer mogelijk te achterhalen waarom.

9. Aanbevelingen

In hun onderzoeksrapport deden Bert van Straten en Raoul Nijst aan het gemeentebestuur van Altena onder meer de aanbeveling een uitspraak te doen over de gebeurtenissen tijdens de bezetting en in dit verband duidelijk stelling te nemen. Ook zou het gemeentebestuur excuses moeten aanbieden voor het overheidshandelen destijds, en zou moeten worden nagedacht over andere passende maatregelen ter compensatie van het gebeurde.

Dat de bevindingen van Van Straten en Nijst in dit onderzoeksrapport maar zeer ten dele worden gevolgd, neemt niet weg dat het beeld dat oprijst over de bezettingsjaren weinig fraai is. Onmiskenbaar hebben de nazi's het gemeentelijk apparaat en de burgemeester gebruikt om in een kort tijdsbestek op accurate wijze gruwelijke misdaden te kunnen plegen. De samenstellers van onderhavige rapportage onderschrijven dan ook de gedachte dat het gemeentebestuur in duidelijke bewoordingen van zijn afschuw hierover blijkt geeft.

De keuze om al dan niet excuses aan te bieden voor het handelen van de rechtsvoorganger dient het gemeentebestuur zelf te maken. Vastgesteld kan in elk geval worden dat de gemeente Woudrichem dit heikele onderwerp in het verleden niet uit de weg is gegaan. Bij de onthulling van een gedenkteken ter nagedachtenis aan de oorlogsslachtoffers naast het gemeentehuis van Woudrichem in 1991 is nadrukkelijk ook stilgestaan bij het lot van de Joodse inwoners van Woudrichem in de Tweede Wereldoorlog. Met nog meer nadruk geldt dat voor de onthulling van een straatnaambord aan de Benjaminslaan in Woudrichem in 1994, in aanwezigheid van nazaten van de familie Benjamins.²⁰⁶ In vervolg hierop kan ook het maken van publieke excuses kracht en betekenis hebben. Van belang daarbij is dat de gemaakte excuses oprecht zijn, en dat er een ontvangende partij is die het op prijs stelt om excuses te ontvangen.

Aan het voorgaande kan worden toegevoegd dat excuses pas werkelijk betekenis hebben, indien ze op enige manier verandering in gang zetten. Dat sluit aan bij een andere aanbeveling die hierboven al genoemd is, namelijk het op passende wijze bieden van compensatie voor het overheidshandelen. De samenstellers van dit onderzoeksrapport interpreteren deze compensatie als een morele inspanningsverplichting van het gemeentebestuur van Altena om blijvend te reflecteren over de samenleving in het algemeen en het functioneren van het bestuurlijk apparaat tijdens de bezetting in het bijzonder. Het is daarbij zaak dat ook kritische herinneringen een plaats hebben in het collectieve bewustzijn. In algemene zin is er in de Nederlandse herinneringscultuur sprake van een gebrek aan kritisch perspectief, bijvoorbeeld waar het gaat om reflectie op de houding van de overheid tegenover de deportatie van Joden in de Tweede Wereldoorlog.²⁰⁷

Voor het nemen van een concrete eerste stap in dezen wordt het gemeentebestuur in overweging gegeven om in verband met het op 19 september 2021 te openen Nationaal Holocaust Namenmonument in Amsterdam de namen te adopteren van de leden van de gezinnen Benjamins, van Rosina Hertzberger en mogelijk van de andere Joodse oorlogsslachtoffers uit het gebied van de huidige gemeente Altena.²⁰⁸ Verdere initiatieven zouden zich kunnen richten op een bredere groep van oorlogsslachtoffers uit de gemeente, waarvoor aandacht kan worden gevraagd door middel van

---

²⁰⁶ Zie hiervóór, hoofdstuk 7.

²⁰⁷ Zie bijvoorbeeld M. Huijsmans, *East, West, Which Narrative Fits Europe Best? An Inquiry Into Collective Memory Of The Holocaust In The Netherlands And Poland Within The Framework Of European Identity* (Masterthese Holocaust and Genocide Studies, Universiteit van Amsterdam 2019), p. 33.

²⁰⁸ Zie <https://www.holocaustnamenmonument.nl>.

een website, boekpublicatie, digitale toepassing, etcetera. Bij een dergelijk initiatief is participatie door de samenleving van wezenlijk belang.

Het gemeentebestuur zou zich ook op de langere termijn mogen inzetten om ervoor te zorgen dat de aandacht voor diverse facetten uit de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog levend blijft, en dat de voorwaarden voor het bestaan van een kritische herinneringscultuur gewaarborgd zijn. In verband hiermee lijkt het de auteurs van dit onderzoeksrapport niet wenselijk om de Woudrichemse Burgemeester Van der Lelystraat²⁰⁹ een andere naam te geven. Niet alleen omdat de conclusies uit dit rapport daartoe onvoldoende aanleiding bieden, maar ook omdat een kritische herinneringscultuur eerder gebaat is bij voortdurende reflectie dan bij de taboeïsering van bepaalde onderwerpen en personen.

---

²⁰⁹ In het rapport dat eind augustus 2021 is aangeboden aan het gemeentebestuur van Altena stond per abuis 'Burgemeester van der Lelylaan'. Correctie gemaakt op 14 september 2021.